

tvarivali ili, barem, nastojali ostvarivati ova načela, bez kojih je, prema uvjerenjima najistaknutijih mislilaca čovječanstva, izraženih u koncepcijama filozofske etika i neautoritarne religije,² nemoguće graditi društvo sreće, pravde i slobode. To je dio šireg pitanja, tj. koliko se i na koji način moderna društva razlikuju od tradicionalnih oligarhijskih društava, koja su se temeljila na staleškim feudalnim privilegijama i velikim razlikama između socijalnih slojeva, spolova, vjerskih skupina itd. Jasno je da treba praviti razliku između masovnih društava u XX. stoljeću i njihovih početaka u XVIII. i XIX. stoljeću, kada su još mase, pretežno nepismene i bez biračkog prava, isključene iz javnog života i kada se još u znatnoj mjeri miješa novo i staro u svim segmentima društvenog života. Za Hrvatsku, kao i za većinu zemalja Srednje i Jugoistočne Europe početak prijelaznog razdoblja može se odrediti za prvu polovinu i sredinu XIX. stoljeća. To znači da u Hrvatskoj, i to u Banskoj Hrvatskoj kao politički, kulturno i privredno najrazvijenim dijelu hrvatskog etničkog prostora, ne možemo govoriti, sredinom XIX. stoljeća, u kategorijama modernog masovnog društva, ali može se govoriti o počecima njegovog stvaranja u smislu dugoročnih procesa, koji će, otprilike, trajati stotinjak godina. Pošto nijedno intelektualno istraživanje ne može, posredno ili neposredno, apstrahirati od vrijednosnih kategorija,³ potrebno je ovdje ukratko istražiti što je novo, u uže shvaćenom smislu političke kulture, donio hrvatski politički pokret 1848.-1849. i da li je to, i na koji način i u kojoj mjeri, bilo nešto bolje u odnosu na ranije stanje.

Potrebno je, ponajprije, ukratko se osvrnuti na određene filozofske koncepcije o pitanju slobode i tolerancije i njihovoj vezanosti za postupno stvaranje građanskih društava od XVII. i XVIII. nadalje u pojedinim zemljama Zapadne Europe. Taj je problem,

² Neautoritarna religija ovdje se, kao povijesni fenomen, razlikuje od dogmatske ili autoritarne religije, koja je služila kao opravdanje, racionalizacija i idealizacija pojedinih ranijih oligarhijskih društava, a donekle, iako u znatno manjoj mjeri zbog njezinog potiskivanja u privatno područje, i modernih ohlokratskih društava. Dogmatizirano kršćanstvo i budizam, kao iskrivljene interpretacije učenja Isusa i Bude, predstavljaju povijesno najpoznatiji primjer autoritarnih religija.

³ Prošireno mnijenje o potrebi distanciranja od vrijednosnih kategorija, zbog čega se izraz "znanost" često primjenjuje, posebno u anglosaksonskim zemljama XX. stoljeća, za tzv. prirodne znanosti, ne može se održati, kao što su mnogi istraživači, posebno u filozofiji XX. stoljeća isticali. Ono predstavlja, zapravo, težnju za indirektnim opravdanjem i teoretskim i praktičnim podržavanjem masovnog društva u kojem istraživači ili "znanstvenici" žive i s kojim se poistovjećuju, a to je svakako određena vrijednosna orijentacija. Teza o vrijednosnoj neutralnosti tzv. znanosti znači bijeg od odgovornosti za sve loše, a one su dominantne, posljedice njezinog djelovanja. Kod takozvanih društvenih znanosti vrijednosna orijentacija još se manje može prikriti, jer je glavna društvena funkcija tih istraživačkih disciplina apologija određenog tipa građanskog društva (fašizma, komunizma ili višestranačkog parlamentarizma) i negativna kritika ostalih tipova. Holistička ili radikalna kritika trebala bi pružiti, analizom svih temeljnih segmenata - institucija, zajednica, vrijednosti, svjetonazora i načina života - novo viđenje društva, temeljeno na etičkim i estetskim, a ne više materijalno-hedonističkim, ohlokratskim i kolektivističkim nazorima. Tu su potrebu vrijednosne reinterpretacije i stvaranje nove teoreske i praktične paradigme priznali, iako još uvijek uz pretežnu vezanost uz postojeće građansko društvo, posljednjih desetljeća i predstavnici nekih od konvencionalno shvaćenih "najtvrdih" i "najegzaktnijih" "znanosti" poput kvantne fizike (Heisenberg, Bohr, Capra). Nije, dakle, pitanje, mora li ili ne istraživač zauzeti vrijednosni stav, jer on to mora učiniti, već kakav je to stav i može li opravdati svoje postojanje s aspekta slobode i umnosti. Uostalom, apriorno odbacivanje "moraliziranja" i "crno-bijelog pristupa" u modernim socijalnim istraživanjima ne znači samo težnju za opravdanjem postojećeg sustava, već je i posljedica etički i estetski besmislenog i bezvrijednog života, kojim živi (vegetira) čovjek-masa.

dakako, znatno složeniji od onog što može ovdje biti ukratko prikazano i zato se treba ograničiti na neka osnovna stajališta istaknutih mislilaca.⁴ Važno je spomenuti, prilikom razmatranja nekih glavnih teoretskih osnova navedenih autora, da među njima postoje ogromne razlike u političkim, pravnim, državnim, ekonomskim kulturnim, vjerskim itd. pogledima. No, zajednički im je stav da oštro osuđuju i potpuno odbacuju neke od temeljnih ustanova i institucionalnih normativnih vrijednosti prijašnjih oligarhijskih društava, poput feudalnih privilegija, staleškog ustrojstva društva, neograničenu vlast monarha kao "božjeg pomazanika" itd. i da zagovaraju stvaranje, potpuno ili djelomično, ustanova novog građanskog društva. No, i to je ovdje važno napomenuti, njihovo je shvaćanje građanskog društva bilo, uglavnom, bitno različito od onoga što se realno ostvarivalo u pojedinim europskim i sjevernoameričkim zemljama od druge polovice XVIII. stoljeća nadalje. Većina navedenih autora, uključujući i one, koji se obično obilježavaju kao "liberali", zagovara, posebno oni u XIX. stoljeću, u osnovi, veliki društveni i politički utjecaj bogate i obrazovane manjine, jer se, uvjereni da pitanje organizacije vlasti i sudjelovanja u njoj nije puki aritmetički problem, plaše dominacije slabo prosvijećene mase. Takve elitističke i "aristokratske" (izvornom smislu te riječi, dakle, vlast najboljih) koncepcije nisu, dakako, bile ništa novo u filozofskoj misli, ali sada su one sve više proizlazile iz suprotstavljanja ili straha od nezadrživog uspona slabo prosvijećenih, obazovanih i moralnih masa u javnom životu. Poznato i često osporavano zalaganje za neproširivanje biračkog prava glasa kod mnogih filozofskih pisaca proizlazilo je iz istog straha od "tiranije većine" i prosjeciziranja svih intelektualnih i moralnih vrijednosti. Česte ideja o imovinskom cenzu kao načinu ograničavanja biračkog prava u filozofskim shvaćanjima nema plutokratske tendencije, već polazi od uvjerenja da će građanin, koji plaća veći porez, biti i više zainteresiran za kvalitetno upravljanje državom. U stvarnim političkim i društvenim borbama u europskim i sjevernoameričkim zemljama, posebno tijekom XIX. stoljeća, zalaganje za ograničeno biračko pravo bilo je, dakako, vrlo često motivirano uskogrudim grupnim ili klasnim interesima.

Poseban je problem koncepcija o podjeli vlasti, stalno problematizirana u djelima većine navedenih teoretičara od Lockeja nadalje. Ona je izvorno, u XVIII. stoljeću u Velikoj Britaniji, značila podjelu vlasti između kralja, plemstva i (predstavnik) puka, a u XIX. stoljeću, nakon gubitka političke moći prva dva čimbenika, između obrazovane i bogate manjine na jednoj i širih društvenih slojeva, manje obrazovanih i manje bogatih, na drugoj strani. No, uvijek se radilo o težnji onemogućavanja apsolutne vlasti i, time, tiranije bilo kojeg dijela političke zajednice nad drugim njezinim dijelovima. To znači da se u izvornoj doktrini podjele vlasti jednako negativno gledalo na koncentraciju cjelokupne političke moći bilo pojedinca, bilo manjine, bilo većine. To je bilo u skladu s temeljnim nastojanjem svih tih mislilaca, koju su, kao baštinu, preuzeli iz ranijeg filozofskog nasljeđa, da pokažu kako se ljudsko društvo mora utemeljiti na umnim i moralnim vrijednostima ako želi biti slobodno, pravedno i sretno. Teorija o prirodnom pravima svakog čovjeka služila je negiranju apsolutne vlasti monarha i staleških privilegija i nije podrazumijevala kasniju tendenciju za sveobuhvatnom egalitacijom mnoštva prosječnih pojedinaca bez obzira na njihove intelektualne i moralne

⁴ Od filozofskih autora, koji su dali najznačajnije priloge u shvaćanju novog građanskog društva i njegovom odnosu prema prijašnjim feudalno-oligarhijskim porecima mogu se spomenuti: J. Locke, C. Montesquieu, J. J. Rousseau, I. Kant, J. G. Fichte, G. W. F. Hegel, W. Humboldt, J. Bentham, J. Mill, J. S. Mill, A. de Tocqueville, A. Comte i dr. Popis nekih filozofskih i socioloških radova, koje sam češće koristio ili koji su izvršili određen utjecaj u formiranju mojih nazora o modernom društvu, donosim na kraju rasprave.

vrijednosti, te pretvaranje cjelokupnog čovječanstva u globalni grad u XX. stoljeću. Razumije se da u tim koncepcijama mnogi od njih nisu bili dosljedni i često su bili skloni različitim kompromisima, ovisno o političkim i društvenim okolnostima u kojima su živjeli. Kod njih se može primijetiti i određeni jednostrani optimizam, jer su živjeli u vrijeme nezadrživog stvaranja novog građanskog društva, a prije njegove masovne faze u XX. stoljeću, i razgradnje preživjelih ostataka kasnofeudalnih poredaka. Često su naivno vjerovali da je otvoren put prema slobodnom i sretnom društvu. Takve se jednostranosti osobito mogu primijetiti osobito kod političkih i književnih pisaca u Francuskoj u XVIII. stoljeću, koji su, osuđujući stvarnu ili navodnu trulost "starog poretka", sami sebe tretirali kao "prosvjetitelje", a taj su naziv kasnije "kritički" prihvatili sve društveno-istraživačke discipline od historije do povijesti filozofije. Posebno je težak nedostatak kod većine pisaca antropocentrički pristup po kojem se ne-ljudska bića isključuju iz područja moralnog djelovanja i predstavljaju, kao i anorganska materija, "sirovine" ili "resurse" za ljudsku upotrebu. Shodno tome, branila se ekonomsko-tehnička ekspanzija, vjerujući da je moguć beskonačni ekonomski napredak iz kojeg bi se, posredno ili neposredno (ovisno o piscu), izvelo moralno poboljšanje ljudskog društva. No njihova upozoravanja o neophodnom značenju umnih i moralnih vrijednosti, kao normativnih konstituenata građanskog društva, predstavljala su i zlokobno upozorenje i sumnju u opravdanost novih društvenih tendencija. Među najpoznatijim takvim primjerima i upozorenjima mogu se spomenuti Kantovo učenje o moralnoj autonomiji čovjeka, što se ranije, u filozofiji, oduvijek podrazumijevalo kao nešto samorazumljivo, i Hegelovo konačno opredjeljenje za ustavnu (prusku) monarhiju kao relativno najbolji poredak. Obje su koncepcije nastale kao posljedica sumnje u opravdanost novih kretanja, posebno u vezi s afirmacijom širih masa u Francuskoj od kraja XVIII. stoljeća.

Filozofska misao o društvu od kraja XVII. do sredine XIX. stoljeća može se označiti i kao posljednje razdoblje u kojemu je prevladavala temeljna kritika društva i zbiljska duhovna autonomija istraživača uz njihovu još uvijek prevladavajuću materijalnu neovisnost, temeljenu, doduše, na radu siromašnih slojeva. U tom vremenu sve brže, u zemljama zapadne Europe, nestaje tradicionalno oligarhijsko društvo, a masovna društva tek su u svojim zametcima. Mnogi su istaknuti istraživači, kao pripadnici bogatije srednje klase, do sredine XIX. stoljeća djelovali još uvijek kao nezavisni mislioci, odvojeni od državnih ustanova, poput sveučilišta i kasnijih istraživačkih instituta, dakle i nevezani obzirima državnih službenika.⁵ Od sredine XIX. stoljeća, sa sve bržim

⁵ Te su pojave utjecale na pojedine istraživače iz XX. stoljeća da jednostrano idealiziraju XIX. stoljeće nakon kojeg je, navodno, uslijedio "sumrak objektivnog uma" (Horkheimer), "bijeg od slobode" (Fromm) i slično. Tu se, u prvom redu, zaboravlja da je XX. stoljeće legitimni nasljednik XIX. stoljeća i da su tu položeni temelji za cjelokupan kasniji politički, ekonomski, tehnički i kulturni razvitak europskih društava. To se može konkretno pokazati na primjeru svake europske zemlje i svakog naroda u okviru procesa njegove nacionalne integracije pa tako i hrvatskog. Mnogi su istaknuti filozofi, književnici, povjesničari i drugi (Hegel, Schopenhauer, Comte, Tocqueville, J. S. Mill, Proudhon, Nietzsche, Burckhard, Baudelaire, Tolstoj itd.) tijekom XIX. stoljeća upozoravali na sve jasnije tendencije novog barbarstva u koje srlja čovječanstvo i koje će se, u različitim oblicima - kolektivizma, rasizma, komunizma, fašizma, nacizma, genocida, ekocida itd. - i realizirati u XX. stoljeću. Ne može se ukazati na postojanje nikakvog društvenog "skoka" ili revolucionarnog zaokreta, koji bi, krajem XIX. ili početkom XX. stoljeća, doveo do pojave masovnih društava, kakva prevladaju u XX. stoljeću. Najpoznatije revolucije u XX. stoljeću, one bolješvističko-lenjinističkog tipa, nisu pobijedile u razvijenim građanskim zemljama, nego u zaostalim državama pretežno ili potpuno oligarhijskog karaktera, ali čak niti one ne bi mogle uspjeti da već ranije nije došlo do osjetnog jačanja novih ohlokratskih snaga i postupnog, suvremenima nevidljivog, urušavanja tradicionalnog oligarhijskog sustava.

stvaranjem masovnih društava i nezadrživim usponom "čovjeka - mase" (Ortega y Gasset) i "društvene megamašine" (L. Mumford), autonomne mislioce sve će više zamjenjivati stručnjaci - specijalisti, strukovnjački obrazovani i pametni "fah-idioti", koji o sve manje stvari znaju sve više, istraživači dobro integrirani u postojeća društva s kojima se poistovjećuju i čije vrijednosti i ustanove brane teoretski (u tzv. društvenim znanostima) i praktički (u tzv. prirodnim znanostima), tj. u čvrstoj povezanosti s politikom, važećom društvenom ideologijom, tehnikom, ekonomijom itd. Poznata Schopenhauerova osuda "profesora - filozofa", koji prodaju filozofiju,⁶ umjesto da ju žive, naznačila je takve dugoročne tendencije, iako nekritičnost modernih istraživača (tzv. "znanstvenika") prema vlastitom društvu ne proizlazi samo iz njihove materijalne ovisnosti, već i iz mnogih drugih - vrijednosnih - uzroka i dobrovoljne identifikacije s "vlastitim" društvom i nacijom. Stoga za njih ne postoji problem između obaveze služenja društvu kao državnog službenika i obaveze služenja istini i dobroti, jer su sami sebe uvjerali da njihovo društvo počiva na umnim i moralnim vrijednostima. Posljedica je kratkoročno izdaja intelektualaca (Benda), tj. odricanje, za malo novaca, časti i poštovanja, i same mogućnosti zagovaranja umnih i moralnih vrijednosti sub specie aeternitatis, ali dugoročno i njihovo nestajanje, tj. zamjenjivanje nekom vrstom polutantske specijalističke inteligencije, pogodne da djeluje ad megamaschinam et nationis gloriam.

Zamisli i ideje pojedinih usamljenih mislioca bile su, međutim, jedno, a stvarni društveni - politički, državni, pravni, ekonomski itd - procesi i stvaranje novih društvenih ustanova drugo. Proces socijalnog izjednačavanja počeo je već od XV. i XVI. stoljeća s usponom centraliziranih monarhija i postupnim nestankom moći nasljednog zemljišnog plemstva. Građanski pokreti i revolucije od XVII. stoljeća s procesima nacionalnih integracija i stvaranja modernih nacija, do danas samo su ubrzali procese sve većeg izjednačavanja, unifikacije i postupnog gubljenja većih razlika između socijalnih slojeva, profesija, zemalja, naroda, spolova itd. Takvo izjednačavanje nije, doduše, moralo biti eo ipso negativno, pod uvjetom da nije dobilo egalitarističke i ohlokratske tendencije i da je značilo odbacivanje privilegija po rođenju i omogućilo svakom čovjeku, na temelju pravednije raspodjele društvenog bogatstva, određen materijalni standard, koji bi imao smisla samo koliko bi se koristio za duhovno samousavršavanje. Već

⁶ Umjesto filozofije, koja je u Schopenhauerovo vrijeme (prva polovica XIX. stoljeća) još uvijek pretežno važila kao "scientia universalis", kasnije bi se točnije trebalo reći intelektualno-istraživačke discipline ili tzv. znanost. Oznaka "tzv." odnosi se na moju nesuglasnost s opravdanošću tog pojma, kao pretenciozne i bombastične fraze, kojim se želi, svojatanjem apsolutnog prava na spoznaju tzv. "objektivne realnosti" i isključivim monopolom na istinu, ukazati na "ispravnost" i "ortodoksnost" nove svjetovne religije u koju se, od sredine XIX. stoljeća, nastoje pretvoriti istraživačke discipline, bilo u popularnim verzijama društvenih disciplina bilo u tehničkom i materijalnom progresu prirodnih disciplina. Istraživači, dakako, rado sami sebi nazivaju "znanstvenici" ne samo zato što, vjerojatno, godi njihovoj taštini, nego i zato što, tobože, ukazuje na načelnu nepogrešivost nove "religije", čime se, doduše, ne negira mogućnost pojedinačnih pogrešaka i krivih interpretacija i zaključaka. Zadnjih su desetljeća čak i pojedinih kvantni fizičari (W. Heisenberg, N. Bohr) morali priznati ono što je u filozofiji odavno poznato, tj. da ne možemo nikada govoriti o "objektivnoj realnosti", već samo o našem viđenju onoga što nam se čini kao "realnost", ali još se uvijek nerado priznaje da tzv. znanost može biti samo jedan, a nikako ne jedini, od mnogih puteva čovjeka prema većoj sreći, slobodi i "životu uspravnog hoda" (Bloch). Zanimljivo je da čak i istraživači, koji imaju vrlo rezerviran i kritičan stav prema modernim istraživačkim disciplinama (Mumford, Fromm, Marcuse, Feyerabend, Habermas, Jonas, Illich, Gorz) zadržavaju izraz "znanost", čime se, nesvjesno i barem formalno-terminološki, prihvaća njezine neopravdane pretenzije kao moderne religije.

tijekom XIX. stoljeća pokazalo se da upozorenja i sumnje filozofskih mislioca o negativnim tendencijama novog građanskog društva nisu bila bez osnova. Francuska revolucija krajem XVIII. stoljeća bila je prvi primjer prodora širih masa i pojave čovjeka-mase u javnom životu, iako je to, zbog općih političkih i društvenih prilika, ostalo kratkotrajno i ograničeno. No, već se tada moglo vidjeti da nestajanje oligarhijskih društava neće donijeti carstvo slobode i sreće, pa čak ni određeno poboljšanje, nego zamjenu jednog neumnog i neslobodnog poretka drugim, s novim, vjerojatno još većim jednostranostima i zabludama. Nova su društva značila postupno formiranje "čovjeka-mase", tj. mnoštva prosječnih pojedinaca i društava bez ikakvih viših duhovnih vrijednosti, društava u kojima su jake ustanove, na čelu s državom, a pojedinac je sve slabiji i u kojima je kolektivitet, na čelu s državom i nacijom, sve, a pojedinac, osim ako ne pripada kolektivitetu, ništa. Takve je tendencije prvi primijetio A. de Tocqueville, istražujući društvo u Sjedinjenim Američkim Državama tridesetih godina XIX. stoljeća. Prvi je uočio tzv. tiraniju većinu kao novu pojavu, do tada nepoznatu u povijesti, pri čemu je mislio na psihološki pritisak većine prema manjinama i pojedincima, koje se od nje razlikuju. Totalitarna društva XX. stoljeća - fašizam i komunizam - tu će tiraniju proširiti i na fizičku razinu kao konstantnu društvenu praksu, a neće ostati nepoznata niti za nešto tolerantrije višestranačke zemlje u zapadnoj Europi i sjevernoj Americi. No, od Tocquevillevog vremena i manjine će uglavnom biti uključene u čovjeka-masu, a preostat će samo usamljeni opozicijski orijentirani pojedinci i male grupice. Moderno je građansko društvo, već od svojih početaka, koji je, za pojedina područja Europe i za pojedine zemlje, bio različit, vodilo je dugoročno prema postupnom stvaranju masovnih društava u kojima postoji, radi lakše uprave, samo podjela državnih poslova na zakonodavstvo, sudstvo i vladu, a ne, kako se krivo misli, "podjela vlasti". U takvim je društvima, koja su stekla potpunu prevlast do sredine XX. stoljeća u Europi, sjevernoj Americi i sjevernoj Aziji, a postupno se proširuju i na ostali dio svijeta, vlast puka (nacije) apsolutna, jer ju on ne dijeli niti s kojim drugim političkim čimbenikom, bilo zato što on ne postoji, bilo zato što, kao u slučajevima formalnih monarhija u zapadnoj Europi, nema nikakve političke moći. Stoga je moderno shvaćanje "demokracije" kao isključive vlasti naroda, bez viših umnih i moralnih vrijednosti s prevladavanjem mnoštva prosječnih pojedinaca, koji djeluju kao dobro podmazani "kotačići" ili "zupci" "društvene megamašine", u svojoj osnovi, jednostrano i, u krajnoj liniji, "apsolutističko", svakako ne manje "apsolutističko" od nekadašnjih tvrdnji personalnih vladara o sebi kao nosiocu cjelokupne vlasti po milosti Boga. Jednostranost i pristranost prema vlastitom društvu kod modernih istraživača, u ovom slučaju povjesničara, može se, na primjer, vidjeti i obilježavanju "apsolutističkim" (ili "neoapsolutističkim") pojedinih kasnooligarhijskih društava u kojima se, nakon slamanja moći zemljišnog plemstva u korist centralizirane monarhije od XVI. i XVII. stoljeća dalje, ideološki tvrdi da sva vlast proizlazi i pripada jednom čovjeku, tj. nasljednom monarhu, koji ju je tobože dobio od Boga. No, tim istraživačima, čvrsto integriranima u masovno društvo, ne pada na pamet da apsolutnu vlast mase u vlastitom društvu proglase apsolutizmom, već ju, dakako, shvaćaju kao "demokraciju". Problem, naravno, nije u "apsolutnoj" vlasti puka, jer prijašnji staleški sustav nije imao umnog opravdanja, nego u ohlokratskoj, a ne demokratskoj usmjerenosti modernih građanskih društava.⁷

⁷ Na neke manje probleme u interpretaciji povijesti Habsburške monarhije sa stajališta vrijednosne orijentacije kasnijih istraživača nastojao sam upozoriti prije nekoliko godina (T. Markus, Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja, *Časopis za suvremenu povijest* [ČSP] 26 (1), Zagreb 1994., 81-98), ali taj je rad nedovoljno fundiran u analizi i komparaciji pojedinih aspekata kasnooligarhijskih i masovnih društava, a sadrži i prebrze generalizacije, koje su nedokazive bez detaljnijih istraživanja problema političke kulture u Hrvatskoj u XIX. i početkom XX. stoljeća (naravno, i kasnije).

Modernoj bi "demokraciji" više odgovarao, ako se uzme u obzir klasična razmatranja iz filozofije politike i države od Platona i Aristotela dalje, naziv "ohlokracija", jer su snage, pokreti i ustanove modernog građanskog društva, konzekventno težili afirmaciji masa - a ne umnih i moralnih građana u tradicionalnom smislu - u javnom životu. Svi temeljni procesi dugog trajanja, od američke i francuske revolucije krajem XVIII. stoljeća do danas, vodili su postupno nezadrživom nestanku starih oligarhijskih sustava i elita i afirmaciji masa, tj. nacija,⁸ kao ne samo glavnog, već i jedinog bitnog čimbenika u cjelokupnom javnom životu pojedinih zemalja. Razvikane teorije elita, od Pareta i M. Webera dalje, mogu imati smisao tek ako se pod "elitama" shvate upravljajući profesionalni kadrovi, koji pripadaju čovjeku-masi i po porijeklu, i po djelovanju, i po načinu života, i po mentalitetu i sustavu vrijednosti. Tek je zaborav, u okviru dominantne moralne indiferentnosti modernih društava, izvorne etičke dimenzije razlikovanja demokracije i ohlokracije omogućila da se moderni masovni ili, u XIX. stoljeću, predmasovni građanski sustavi i nacionalni pokreti proglase "demokratskim". Pri tome se, u objašnjavanju tog pojma, tražila, u najboljem slučaju, zaštita manjina - političkih, rasnih, nacionalnih, vjerskih itd. - od većine, ali uglavnom se, posebno u fašizmu i komunizmu, moderna "demokracija", u praksi, shvaćala kao samovolja i apsolutna vlast slabo obrazovane i nemoralne većine. Kao signum temporis značajan je već i sam zaborav pojma ohlokracija, jer on potencijalno sadrži mogućnost radikalne (negativne) kritike masovnog društva. Simptomatično je da čak i autori, koji su, XX. stoljeću, imali krajnje rezerviran i vrlo kritičan stav prema građanskom društvu kao takvom (Spengler, Ortega y Gasset, Fromm, Mumford, Marcuse, Horkheimer, Adorno, Habermas, Mills, Bookchin, Nozick, Feyerabend, Gorz, Illich itd.) poznaju samo pojam "demokracija", a kao njegovu suprotnost "oligarhiju", a ne, kako je ispravno, "ohlokraciju". Takvi autori, ali i pravci, od kojih je marksizam bio najrasprostranjeniji od 40-tih do 80-tih godina XX. stoljeća, tretiraju građansko društvo kao oligarhijsko s prevlašću uske manjine - elite (političara, generala, tehnomenadžera, tržišnih propagandista itd.) a ne kao ohlokratsko, što ono, zapravo, jest. Ako je točno da su granice našeg jezika granice naše svijesti (Wittgenstein), onda je, možda, prisutna tendencija masovnog društva da, odstranjujući "heretičke" riječi, nastoji odstraniti i heretičke misli, a time i moguće heretičko, tj. opozicijsko djelovanje, posebno ono, koje bi moglo, zadobivanjem šireg konsenzusa, ugroziti temelje neslobodne zbilje. Zatvaranje univerzuma rasuđivanja i promišljanja odgovara zatvaranju univerzuma alternativnog djelovanja i stvarne opozicije (Marcuse). Tendencija da se piše i govori isto, kako

⁸ Teoretski je, doduše, moguće zamisliti da bi nacija mogla biti i demokratska pojava, tj. zajednica utemeljena na umnim, etičkim i estetskim vrijednostima, sastavljena od pojedinaca, koji vlastito i međusobno duhovno usavršavanje uzimaju za smisao života. No do danas se, koliko mi je poznato, takva nacija nije pojavila, jer su sve nacije nastojale, ovisno o svojim mogućnostima i vanjskim (ne)prilikama, oko povećanja svoje političke, vojne, ekonomske i tehničke moći, bogatstva i utjecaja. Nacija, slično marksizmu i građanskom društvu, nikada nije niti pokušala iskoristiti svoje potencijalno postojeće pozitivne vrijednosti, a to kod nje znači valjano shvaćenu jednakost i demokratizam. Stoga danas smatram promašenim i anakronističkim zagovarati demokratizaciju nacionalizma i građanskog društva, jer se radi o povijesno iscrpljenim paradigmatima ljudskog života. U bazične segmente moderne, koje bi trebalo odbaciti, pripada i nacionalna država sa svojom mastodontskom birokracijom, depersonalnošću i, često, različitim oblicima nasilja, terora i imperijalizma u vanjskoj politici, kao i sama nacija sa svojom ohlokratsko-kolektivističkom strukturiranošću. Pozitivni anarhizam, s dosljedno provedenom deetatizacijom i ustrojavanjem malih političkih zajednica, a na temelju, u daljnjoj budućnosti, drastično smanjenog broja svjetskog stanovništva i ograničenog ekocentričnog ekonomskog rasta, može biti shvaćen kao jedna od konstitutivnih vrijednosti postmoderne.

se vidi u slučaju standardizacije nacionalnih jezika, nije daleko od težnje da se misli i djeluje isto, što, u postojećim okolnostima, odgovara održanju nevaljane zbilje. "Novozbor" "1984" G. Orwella predstavlja, u tom smislu, mogućnost u okviru kontinuiranog razvitka postojećih masovnih društava, a ne u bliskoj budućnosti nemoguću fikciju za čije je eventualno ostvarenje potreban diskontinuitet uvjetovan katastrofom čovječanstva, ratom, revolucijom i tome slično, kako se često prepostavlja u književnim kakotopijama. Uspostava ohlokratskih društava ne znači, doduše, da u njihovim počecima, u predmasovnoj fazi, koja je uglavnom vezana, što se tiče Europe, za XIX. stoljeće, nije bilo pojedinaca, koji su izražavali i drugačije, "demokratskije" vrijednosti ili neku vrstu "produhovljenog" nacionalizma, temeljenog na načelima višeg obrazovanja i morala. Takvih je obrazovanih i moralnih, a opet nacionalno orijentiranih ljudi bilo i u povijesti hrvatskog nacionalnog pokreta u XIX. stoljeću, poput, od najpoznatijih, J. J. Strossmayera, F. Račkog, E. Kvaternika, A. Starčevića, M. Pavlinovića itd., ali oni nisu mogli, samo svojim osobnim primjerom, promijeniti dugoročne ohlokratske tendencije, koje su vodile, s oblikovanjem ustanova i vrijednosti modernog građanskog društva, stvaranju masovnog hrvatskog nacionalizma i društva u XX. stoljeću. Iste tendencije, ponavljam, vrijede i za sve druge nacije i društva u Europi i svijetu u XIX. i XX. stoljeća, jer se svuda formirao isti "čovjek-masa", koji pokazuje izvanredno veliku sličnost, bez obzira na vanjske razlike izražene u političkoj zajednici, nacionalnosti, rasi, vjeri, jeziku, kulturnom miljeu, ostacima tradicije itd. Stoga se danas može, u osnovi, govoriti samo o jednoj jedinstvenoj civilizaciji (bolje reći anticivilizaciji s antigradom, antiekonomijom itd.) i kulturi, bez obzira nazivali je građanska, tehnička, ohlokratska ili nekako drugačije, a u koju su, više ili manje, uključene i zemlje, koje su je formalno osporavale, poput ranije komunizma ili pojedinih ortodoksnih vjerskih pokreta u muslimanskim zemljama.

Jednu od velikih vrijednosti filozofije XVIII. i prve polovice XIX. stoljeća predstavlja negativna kritika shvaćanja građanskog društva o ravnopravnosti. Većina najistaknutijih filozofskih autora u XVIII., a posebno u XIX. stoljeću, kada stvaranje građanskog društva postaje europski fenomen, isticali da je jedna stvar, sasvim opravdana, tvrditi da se svi ljudi rađaju jednaki, a nešto sasvim drugo i neopravdano da ljudi, različiti po svojem obrazovanju, moralu, marljivosti i bogatstvu, trebaju biti ravnopravni i u kasnijem životu. Takva je koncepcija posljedica njihovog polaženja od pojedinca, a ne, poput građanskog društva, od puka i kolektiviteta. Moglo bi se općenito, iako možda previše pojednostavljeno, reći, da je temeljna razlika između većine istaknutih filozofa XVIII. i XIX. stoljeća i moderne recepcije "demokracije", a zapravo ohlokracije, kakvu zagovara građansko društvo, u polaženju prvog od pojedinca i njegovih neotuđivih prava, dok se moderna "demokracija" temelji na pravima kolektiva, nacionalizma, masovnog i impersonalnog javnog mnijenja, moćnim aparatima državne birokracije i velikih kompanija, te posvemašnje prevlasti prosječne mase. Isticanje "individualnih prava" u okviru građanskog društva ne proizlazi iz nastojanja da se zaštiti politička, etička i intelektualna autonomija pojedinca prema masi, kao u značajnim filozofskim koncepcijama XVIII. i XIX. stoljeća, a pogotovo ne iz tradicionalnog filozofskog shvaćanja individualnosti kao nositelja umnih moralnih vrijednosti. Ona proizlazi iz rastuće specijalizacije, širenja pismenosti i stručnog znanja u okviru sve diferenciranije industrijske podjele rada (Durkheim), ali i iz određenih kolektivističkih i egalitarnih premisa tipičnih za građansko društvo, tj. iz suprostavljanja tradicionalnom staleškom ustrojstvu i njegovoj podjeli ljudi na "plemenite" i "neplemenite" po porijeklu, iz standardizacije i uniformizacije života, te u globalizaciji i povezivanju društava i država u XX. stoljeću. Razumije se da davanje prednosti pojedincu naspram kolektiviteta u ra-

nijoj filozofskoj tradiciji nije značilo vulgarni materijalistički egoizam, već načelo duhovne autonomije i nastojanja da se upozori na negativne posljedice rastuće kolektivizacije, koja se mogla jasno primijetiti tijekom XIX. stoljeća u zemljama zapadne i srednje, Europe. Ti su se procesi dugog trajanja postupno širili i prema istočnoj i jugoistočnoj Europi, dakle i prema hrvatskim zemljama, svuda s istim posljedicama, tj. nepriznavanja da pojedinac može imati ikakva prava i ikakve vrijednosti, osim ako nije dio mase.

Inzistiranje na pravima pojedinca, u klasičnoj filozofskoj teoriji od XVII. do XIX. stoljeća, povlači za sobom i filozofsku indiferentnost prema nacionalizmu ili, barem, njegovo nesvrstavanje na najviše mjesto u hijerarhiji vrijednosti.⁹ Stoga se tu jasno razgraničava javno od privatnog područja, s tim da u potpunosti pojedinac ima neograničenu slobodu djelovanja. Nadalje, ekonomska shvaćanja, koja su razvili pojedini mislioci, posebno engleski, a manjim dijelom i francuski, artikulira procese i razvoj moderne kapitalističke privrede s naglaskom na slobodnoj tržišnoj razmjeni. Poznata koncepcija o tzv. minimalnoj državi, koja posjeduje samo osnovne kompetencije neophodne za održavanje "društvenog mira", ima i u privredi krajnje ograničenu ulogu, tj. zaštitu osnovnih mehanizama tržišnog poslovanja. I ovdje se, iako manje nego u drugim područjima, upozoravalo, od A. Smitha do J. S. Milla, da ekonomija ne treba služiti samo povećanju tehničkog rasta i životnog standarda, nego da treba biti shvaćena samo kao egzistencijalni temelj za moralno bolji život, slobodu i sreću. Realne tendencije i u tom su aspektu, međutim, vodile u suprotnom smjeru, tj. jednostranoj usmjerenosti ekonomije, tehnike i kasnijih tzv. prirodnih znanosti, prema stalnom tehničkom i "znanstvenom" napretku, probijanju svih materijalnih granica i rastućem ovladavanju vremenom i prostorom, materijom i energijom. Naglasak je stavljan na sve veće tehničko blagostanje za sve šire slojeve stanovništva u zapadnim zemljama, bez njegovog proširenja s umnim i moralnim napretkom i bez pokušaja da se ohlokracija, kvantitativni rast i antropocentrizam, sa svojim katastrofalnim posljedicama za čovjeka i druge vrste, zamijene ili prevladaju s demokracijom, kvalitativnim duhovnim napretkom i biocentrizmom. Ta tendencije dolaze do vrhunca u kibernetičkoj masovnoj anticivilizaciji druge polovice XX. stoljeća s nastojanjem da se čovjek, izgradnjom umjetne okoline, tj. carstvom betona, čelika i lima u okviru prividno antiseptičkih megalopolisa, u potpunosti emancipira (?) od prirode i sa strasnom težnjom da se sve živo, organsko i prirodno zamijeni mrtvim, anorganskim i umjetnim. To je jedan od najvažnijih razloga, uz odbijanje ljudi da materijalno-tehnički napredak koriste za duhovno usavršavanje i znatno veće količine destrukcije i nasilja čovjeka prema sebi, drugim ljudima i drugim vrstama, zbog kojeg se može reći da je novo građansko društvo značilo još veći nazadak i zlo u odnosu na ranija oligarhijska društva, koja se također ne mogu opravdati sa stajališta čovjekove sreće i slobode. Često bombastično isticana "racionalnost" građanskog društva nasuprot prethodnim "mračnim epohama" odnosi se,

⁹ I tu se može vidjeti mnogo nedosljednosti i izuzetaka u životu i pisanju mnogih istaknutih filozofa modernog doba. No i kod najpoznatijih primjera identifikacije nekog filozofa sa svojom nacijom - npr. Fichteovih govora Nijemcima, Hegelovo opravdanje pruske monarhije ili Nietzscheovo sudjelovanje u francusko-pruskom ratu 1870. - radilo se o sporadičnim i usamljenim slučajevima čak i u njihovom životu, a ne o trajnoj orijentaciji. Pogotovo se nije radilo o nacionalnom fanatizmu, koji je zamijenio nekadašnji religiozni fanatizam, i koji se, ovisno o prilikama i snazi neke države i nacije, izražava u težnji za dominacijom nad drugim zemljama i nacijama. Zagovaranje tolerancije i suradnje kod pripadnika manjih nacija ne proizlazi, dakako, iz načelne orijentacije, već iz vlastite slabosti.

u najboljem slučaju, na tehničku racionalnost deziluzioniranja i depoetizacije svijeta (M. Weber), koja je isključivo usmjerena što boljem funkcioniranju društvene megamašine i čovjeka kao njezinog dijela, kao i što efikasnijem eksplorativiranju ne-ljudskih entiteta u cilju eksponencijalnog tehničkog i ekonomskog rasta. Čak i u tehničkom pogledu i kratkoročno ta se racionalnost otkriva kao krajnje sumnjiva i površna, jer znači sve veće uništavanje eko-sustava, zagađivanje, buku i prenatrpanost velikih gradova, mnogobrojne nove bolesti, koje proizlaze iz krivog načina života, te jurnjavu čovjeka u vlastitu propast. To je anticivilizacija u kojoj oblici propadanja moderne - od stalnog porasta agresije u međuljudskim odnosima i u odnosu čovjeka prema okolišu do duhovne pustoši, usamljenosti i besmislenog konzumentskog života prosječne svakodnevice - znače oblike propadanja ljudske vrste, tj. početak njezinog kraja.¹⁰ No, bez obzira na to, tehnička racionalnost ni u kojem slučaju ne može značiti višu - umnu i moralnu - racionalnost, koja jedino može osigurati sreću i slobodu, ali danas i opstanak čovjeka. Može se, naravno, reći da tehnika i istraživačke discipline nisu uvijek loše same po sebi, već da se radi o njihovoj zloupotrebi, ali tada treba napomenuti da su "zloupotrebe" znatno češće od njihovog opravdanog korištenja. Uostalom, u istinski racionalnom društvu, u kojem bi ljudi osobno i međusobno moralno usavršavanje shvaćali kao jedini opravdan i vrijedan način života, ne bi imale mjesta veći dio sadašnje tehnike i "znanosti", jer proizlaze iz patogenog načina života i patogenog društva, ili, ako bi opstale, dobile bi sasvim drugačije značenje i smisao.

Država se, za većinu istaknutih filozofa XVIII. i XIX. stoljeća, ne shvaća više kao božanska ustanova, ali niti kao najviša "nacionalna vrijednost", nego samo kao sredstvo zaštite individualnih prava građana i, zapravo, nužno zlo. Stanje će se donekle promijeniti u XX. stoljeću, kada će pojedini istaknuti filozofski pisci (Hayek, Polanyi, Popper, Rawls) nastojati opravdati, zbog teških iskustava s totalitarnim porecima fašizma i komunizma, veće društvene i ekonomske kompetencije građanske države na Zapadu. Nadalje, u klasičnoj filozofskoj koncepciji snažno je prisutna - dakako, opet s izrazitim pojedinačnim odstupanjima - ideja tolerancije i idejnog pluralizma kao neophodnih uvjeta duhovnog, ali i materijalnog napretka, koje bi trebalo biti provedeno ne samo na političkoj razini, već i u svim segmentima javnog života. Ona je značila toleranciju između pojedinaca, grupa, stranaka i ustanova različitih nazora i sustava vrijednosti. I ono će kasnije, u XX. stoljeću, posebno radovima K. Poppera, doživjeti izvjesnu modifikaciju u vidu prijedloga o ograničenju ili čak zabrani djelovanja grupa i stranaka, koje zagovaraju uspostavu totalitarnog - fašističkog ili komunističkog - poretka, kao i u zahtjevu H. Marcusea da se represija u zapadnim zemljama primjeni samo prema "desnim" grupacijama. U modernim građanskim društvima, a posebno u masovnim porecima XX. stoljećima načelo tolerancije, uglavnom, važi za one, koji, u javnom djelovanju, prihvaćaju ohlokratsko ustrojstvo društva, tj. neograničenu vlast mase, dok je institucionalna opozicija prema ohlokratskom poretku potpuno nepoznata i moguća je samo u privatnom životu. U najboljem slučaju moguće je iznijeti javnu kritiku masovnog društva u zapadnim zemljama, ali ne u masovnim medijima, već u stručnim

¹⁰ Stoga iza moderne ne slijedi automatski postmoderna, a još se manje o njoj može govoriti, kako se to čini zadnjih dvadesetak godina, kao o realno postojećoj novoj epohi. Slična se greška učinila kada se iz početnih oblika propadanja zapadne civilizacije, koja je, to je danas očito, značila početne oblike propadanja ljudske vrste, željelo zaključiti o premještanju svjetske civilizacije na neko drugo mjesto, tj. Rusiju (Spengler).

člancima i knjigama.¹¹ U težim slučajevima većina može provoditi sustavnu - psihičku i fizičku - represiju prema određenim - političkim, rasnim, nacionalnim, seksualnim itd. - manjinama, koje se, međutim, same ne suprostavljaju ohlokratom poretku kao takvom, već, eventualno, određenom njegovom obliku.¹² Političkim i društvenim stavovima istaknutih mislilaca XVIII. i XIX. stoljeća mogu se staviti mnoge zamjerke - od teškoće s pokušajem pomirenja elitizma i demokracije, preko inzistiranja na ograničenom biračkom pravu do često naivnog vjerovanja u brzo ostvarenje slobodnog društva - ali jasno je da postoji nepotkupljivost duhom vremena, temeljna kritičnost ne samo prema idejama i ustanovama starog, nego i novog doba, te, možda ponajviše, odbijanje da se kao opravdane a priori priznaju vrijednosti i tendencije, kojima nesumnjivo pripada budućnost, iako možda ne i sadašnjost. Poput prijašnje i ta je filozofija zagovarala, ali na novim i ponekad realnijim osnovama, veliku ideju filozofske eutopije, tj. uvjerenja da ono što nikada nije bilo, a trebalo bi biti - umno i slobodno društvo - može biti. Druga je stvar, međutim, kako su pojedini mislioci zamišljali slobodno društvo i na kakvim su ga osnovama mislili sagraditi. U tome je, svakako, bilo mnogo neodrživih stavova, od Platonovog idealnog polisa s krutom staleškom regimentacijom do Marxovih iluzija o "carstvu slobodu", koji bi se trebao ostvariti nasilnom revolucijom provođenom od nepismene mase. Zbog takvih je loših rješenja "utopizma" došao na zao glas ne samo kod apriornih apologeta masovnog društva, nego i kod utopističkih orijentiranih istraživača (Mumford, Jonas). No zajedničko, a istovremeno opravdano uvjerenje različitih filozofsko-socijalnih eutopija bilo je da nijedno prošlo ili postojeće društvo ne zadovoljava kriterije slobodne - dakle, umne i moralne - ljudske zajednice, koja se mora temeljiti na duhovnim vrijednostima. Takvo uvjerenje može se, u svakom slučaju, i dan-danas održati u vrijeme kada u cijelom svijetu prevladavaju tendencije materijalističke civilizacije jednostrano usmjerene na tehnički, "znansstveni" i ekonomski "rast", na daljnju izgradnju megamašine i na povećanje ionako bezgranične tiranije ljudskog roda prema cjelokupnom organskom i anorganskom svijetu naše planete.¹³ Sve rečeno protiv modernog masovnog društva ne znači, naravno,

¹¹ Poznati fenomen "kontrakulture" i "bunta" omladinskih grupa od šezdesetih godina XX. stoljeća dalje predstavlja pseudo-pobunu i pseudo-opoziciju, ne zato što ničim ne ugrožava sustav (isto vrijeme i za opozicijske intelektualce), već zato što ne negira načelno niti jedan bitan aspekt masovnog društva, od ohlokracije, preko destrukcije čovjeka prema čovjeku i ljudske vrste prema prirodi, do konzumentskog načina života i stalnog tehniciziranja čovjekovog bivstvovanja sa suludom ideologijom permanentnog tehničkog rasta, a ne usvaja jasno ono malobrojno što bi se, uz bitno drugačiju primjenu, moglo zadržati u boljem društvu, poput ograničenog, za prirodni okoliš neopasnog tehničkog napretka i općeg (po mogućnosti nespecialističkog) obrazovanja. To je također jedan od mnogih primjera partikularne kritike građanskog društva, koji se, usprkos retoričke radikalnosti, de facto zadovoljava sitnim korekcijama unutar postojećeg sustava, a i to teoretski nepromišljeno.

¹² Primjer su međusobni sukobi pristalica neke od tri temeljna oblika masovnog društva u XX. stoljeću - fašizma/nacizma, komunizma i višestranačkog parlamentarizma. Tu se uvijek radi o negaciji ostala dva oblika masovnog društva, koji se tretiraju kao "oligarhijski", dok se sustav vrijednosti i ustanova vlastitog društva interpretira kao "demokratski". Na pojedinačnom planu moguće su i disidentske pojave kada se pojedinac ili manja grupa suprotstavlja vlastitom društvu opredjeljujući se za neki drugi tip masovnog društva ili, još rjeđe, kada se odbacuje masovno društvo kao takvo bez obzira kakva se alternativa pokuša ponuditi.

¹³ Dominantna tumačenja "postmoderne", o kojoj se puno govori zadnjih dvadesetak godina, ne pružaju mogućenost bitne kvalitativne promjene, jer iznose partikularnu kritiku modernog društva (primjerice u zagovaranju nultog ili održivog tehničko-ekonomskog rasta zbog uništavanja prirode) i time se razotkrivaju kao ublažene varijante moderne s tendencijom korekcije i lakšeg funkcioniranja sustava umjesto da budu njegova radikalna ili holistička kritika i transcendencija. Čak i rijetki auto-

da u njemu ništa ne valja, već da njegovi negativni aspekti i kvantitavno i kvalitativno znatno pretežu nad rijetkim pozitivnim, ali više načelno, a ne praktično prisutnim vrijednostima. Stoga se ne može rješenje tražiti u popravkama ili modifikacijama unutar građanskog društva, kako želi redukcionistička kritika, nego u stvaranju novog društva, koje bi, svakako, moglo zadržati, ali na bitno novim osnovama, mnoge vrijednosti, ustanove, poslove ili tehničke izume sadašnjeg društva.

Iz svih navedenih razloga ne može se opravdati ne samo dominantno, nego gotovo i jedino postojeće uvjerenje o načelno "slobodarskom" karakteru modernog društva, zbog čega se procesima i vrijednostima, koje su vodili njegovom stvaranju, uglavnom u XIX. stoljeću, pridaje naziv "liberalizam". Taj neodređeni pojam-etiketa najčešće koristi se za apriornu apologiju novog društva i uvjerenje, da je ono, samo po sebi, ogroman napredak u odnosu na ranija oligarhijska društva. Isto su tako apologeti i ideolozi tradicionalnih društava, koji postupno nestaju tijekom XVIII. i XIX. stoljeća, bili uvjereni u načelno "slobodarstvo" vlastitog društva. Ovdje je nebitna razlika što se u ranijim policentričnim i heterogenim društvima govorilo o "slobodama" (staleža, sela, feudalnih posjeda, komuna, samostana, vladara itd.), dok se u građanskim društvima, sa znatnim stupnjem centralizacije, unifikacije i homogenizacije, govori o "slobodi" (naroda). Može se, naravno, lako pokazati da su "slobostine" oligarhijskih društava bile ili izraz jednog suštinski nepravednog poretka, kao u slučaju privilegija po rođenju ili su se, ako su imale određeno opravdanje, kao autonomija duhovnih djelatnosti i istraživača, te nepostojanje tehnicističkih i scijentističkih tendencija, temeljile na istim nepravednim odnosima. No, vrlo slično vrijedi i za moderna građanska društva u kojima ima vrlo malo pojava, ustanova i vrijednosti, koji se mogu opravdati, a i one tek načelno, a znatno manje u praksi, poput opće pismenosti i prava glasa, ravnopravnosti ili povećanja životnog standarda, s aspekta čovjekove slobode i moralnog života. Građansko se društvo može jednako tako malo opravdavati zbog bombastičnog pozivanja na "slobodu", "demokraciju", "pluralizam" itd., jer one, same po sebi, spadaju u ideološki inventarij, koji ima svako društvo u povijesti i kojim nastoji postići određen konsenzus oko pristajanja uz temeljne društvene vrijednosti. Kad bi te proklamirane vrijednosti imale barem logično teoretsko utemeljenje to bi značilo da u građanskom društvu postoji flagrantan jaz između (opravdane) teorije i (neopravdane) društvene prakse. No, suprotno tvrdnjama apologeta masovne anticivilizacije, one čak čak nisu niti teoretski opravdane, jer "sloboda" znači samovolju mase, "demokracija" ohlokraciju, "napredak" tehničku i ekonomsku ekspanziju, "pluralizam" i "opozicija" postojanje različitih stranaka i interesnih grupa, od kojih niti jedna ne dovodi u pitanje temeljne vrijednosti neumne zbilje itd. U oba su slučaja pozitivne strane rijetkost i izuzetak, a druga je stvar što dominantna uređenja - oligarhijska nekada, ohlokratska danas - nisu imala, odnosno nemaju nikakvu, osim usamljenih i, za društvo, bezopasnih pojedinaca, stvarnu opoziciju. Međutim, iz gotovo posvemašnje prevlasti određenog uvjerenja i načina života ljudi u određenom društvu ili razdoblju ne slijedi još uvijek da je ono i opravdano. Da bi se to shvatilo teoretski, ali i prihvatilo praktično po-

ri, koji su nastojali pružiti holističku kritiku (Mumford, Fromm, M. Weber, Bookchin, Jonas) zadržali su vjeru u moderno građansko društvo makar i kao manje zlo pred totalitarnim alternativama, umjesto da su alternativu pronašli u novom, još nikad postojećem, ali zato mogućem društvu. Smatram da bi tek takva vizija, zadnjih desetljeća vrlo rijetko prisutna (Marcuse, Illich, Gorz), zasluživala naziv "postmoderno mišljenje". Jasno da je jednom istraživaču nemoguće pružiti cjelovitu holističku kritiku zbog preobilja teoretskih problema, koje bi trebalo svladati, ali osnovne smjernice za novu životnu paradigmu još-ne-postojećeg postmodernog društva mogu se i sada izgraditi.

trebno je napustiti partikularnu kritiku, koja navodi ili marginalne društvene probleme ili "priznaje" pojedine temeljne segmente kao problematične, poput neograničenog ekspanzionizma tehnološkog rasta.¹⁴ No, u oba se slučaja zadržava predrasuda o "opravdanosti" svih ili većinskih temeljnih segmenata masovnog društva. Umjesto toga, trebalo bi zagovarati holističku i radikalnu kritiku, koja bi pokazala neopravdanost zagovaranja polovičnih korekcija i popravljivanja unutar postojećeg sustava i ukazala na potrebu stvaranja novog društva s novim ustanovama, vrijednostima i načinom života. U toj bi zadaći trebali sudjelovati, dakako, svi ljudi mijenjajući, ovisno o mogućnostima, vlastiti način života od materijalističke, ohlokratske, kolektivističke i antropocentričke prema duhovnoj, demokratskoj, individualnoj i ekocentričkoj dimenziji postojanja. Intelektualci - istraživači trebali bi, zbog svojeg većeg obrazovanja, pružiti primjer i, bivajući neka vrsta uzora i savjesti čovječanstva, na određeni način predvoditi takvu promjenu, odbacujući služenje ohlokratsko-tehnicističkom poretku i zagovarajući, u teoriji i praksi, novu paradigmu života.

II. Politička kultura u Banskoj Hrvatskoj 1848.-1850. godine

Politički prostor tek na papiru postojeće Trojedne kraljevine bio je, sredinom XIX. stoljeća, ne samo društveno vrlo heterogen, s nekoliko osnovnih društava, nego je još uvijek najvećim dijelom egzistirao u okvirima tradicionalnih ustanova i vrijednosti. Uz sve razlike između njih, od staleško-feudalnog sustava u Banskoj Hrvatskoj, preko vojne uprave u Vojnoj granici, do komunalnog uređenja u Dalmaciji, zajedničko im je bilo obilježje pripadnost tradicionalnom oligarhijskom društvu s velikim socijalnim i ekonomskim razlikama i isključenošću - ali i nezainteresiranošću - masa iz javnog života. Promjene na ideološkom planu mogu se primijetiti već u tzv. preporodno doba tridesetih i četrdesetih godina XIX. stoljeća na području Banske Hrvatske i Slavonije. Tada nove građanske snage, koje su okupile pretežnu mladu hrvatsku nacionalnu inteligenciju, ali i pripadnike drugih narodnosti, zagovaraju ideje i stavove, koji su konzekventno vodili u pravcu suprotnom od staleško-feudalnog sustava. Takvi su stavovi, na primjer, bili zagovaranje parlamentarne vlade, uvođenje narodnog jezika u javne poslove umjesto latinskog, izgradnja nove građanske i nacionalne kulture i novih društvenih ustanova itd. Zaobilaznje i prešućivanje određenih stavova, poput preživjele ustanove kmetstva, bila je posljedica slabosti hrvatskog građanskog pokreta i nužnosti oslanjanja na srednje plemstvo. Habsburška monarhija može se, u prvoj polovici XIX. stoljeća, shvatiti kao periferija formiranja građanskog društva u Europi. Njezina ekonomski i kulturno razvijenija područja - tj. zapadni dio ili zemlje Cislajtanijske - nisu imali nikakve, čak niti staleške "slobode" i stalešku ustavnost, kakvu su poznavale Ugarska, Banska Hrvatska i Erdelj. U takvoj državi Banska je Hrvatska bila, u stvari, periferija periferije, granično područje prema Osmanlijskom sultanatu, i politički neza-

¹⁴ Najčešći su primjeri partikularne kritike ukazivanje na probleme narkomanije ili alkoholizma, koji se umjetno izdvajaju iz konzumentskog načina života ili ekološka problematika, koja se odvađa od materijalističko-hedonističkog načina života. U istu partikularnu kritiku moderne, koja brka dio s cjelinom, ulaze razni pokreti (rasni, nacionalni, feministički, ekološki, antinuklearni itd.), koji izdvajaju pojedine probleme iz društvenog konteksta i precjenjuju njihovo značenje. I marksizam, koji je potencijalno sadržavao mogućnosti afirmacije holističke kritike moderne, propao je na partikularnom zagovaranju "klasne borbe" i "diktature proletarijata", precjenjivanja ekonomije, zagovaranja ekonomske ekspanzije, a ponajviše diskreditiranjem neposrednom podrškom (na istoku) ili posrednim "koketiranjem" (na zapadu) s boljševističkim totalitarnim porocima.

nimljivo središtima moći u Monarhiji - Beču i Pešti - osim kao granično ili prijelazno područje - prema Jugoistoku ili prema Jadranskom moru. Politička i društvena zaostalost Banske Hrvatske utjecala je i na rudimentarno prisutan stupanj političke kulture, tolerancije i pluralizma, čak i u odnosu na onaj ograničeni nivo, koji je tada postojao u pojedinim zemljama zapadne Europe. O tome dovoljno jasno govore žestoki politički sukobi između "narodnjaka" i "mađarona" od 1841., posebno prilikom županijskih restauracija s čestim fizičkim obračunima. Njihov se vrhunac dogodio u poznatom krvoproliću na zagrebačkom Markovom trgu krajem srpnja 1845. kada je poginulo više simpatizera Narodne stranke. Tadašnji sukobi bili su i svojevrsna uvertira u sukobe i nove obračune u vrijeme revolucije, od ožujka 1848., sa čestim "sređivanjem" starih računa, osvećivanjima, konfiskacijama imovine, protjerivanjem itd.¹⁵

Razdoblje revolucije i političkog pokreta od proljeća 1848. do jeseni 1849. predstavljaju jedno od najvažnijih razdoblja u političkoj i općenito društvenoj prošlosti sjeverne Hrvatske u XIX. stoljeću.¹⁶ U tom razdoblju, usprkos neuspjehu temeljnih zahtje-

¹⁵ Od glavnih radova, koji obrađuju politički i društveni razvitak u Banskoj Hrvatskoj u prvoj polovici XIX. stoljeća, ovdje se mogu spomenuti: Tade Smičiklas, *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje 1790-1835*, Rad JAZU 80, Zagreb 1885; Ferdo Šišić, *Hrvatska povijest III (1790-1847)*, Zagreb 1913; Jaroslav Šidak, *Hrvatski narodni preporod - ideje i problemi*, Studije iz hrvatske povijest XIX stoljeća, Zagreb 1973., 95-111; isti, *Hrvatski narodni preporod - ilirski pokret*, Zagreb 1988; Nikša Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790-1848*, Hrvatski narodni preporod. Hrvatska u vrijeme ilirskog pokreta 1790-1848, Zagreb 1985; isti, *Još Hrvatska ni propala*, Zagreb 1989; Petar Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875*, Zagreb 1989.

¹⁶ Kao i prethodno "preporodno" razdoblje, i razdoblje revolucije detaljno je obrađivano u historiografiji. Od većih radova usp.: Vaso Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, Zagreb 1948; Isti, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49*, u svijetlu naše Četrdesetosmaške štampe (Hrvatska ljevica), Zagreb 1949; Isti, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918*, Zagreb 1959; Slavko Gavrilović, *Srem u revoluciji 1848-1849*, Beograd 1963; J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*. [Studije], Zagreb 1979; Inna Ivanovna Leščilovskaja, *Obščestvenno-političeskaja borba v Horvatii 1848-1849*, Moskva 1977; P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848-1849. godine*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 14, Zagreb 1981., 91-228; isti, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici (Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870)*, Zagreb 1986; isti, *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX stoljeću*, Povijesni prilozi (PP) 10, Zagreb 1991., 103-156; isti, *Hrvatski nacionalni i politički program*. Prilog poznavanju porijekla hrvatske nacije i države Hrvatske, PP 11, Zagreb 1992., 177-152; Filip Potrebić, *Požeška županija za revolucije 1848-1849*, Zagreb 1984; Iskra Iveljić, *O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća (1848-1850)* [O značenju unutrašnjeg odsjeka], Radovi Zavoda za hrvatsku povijest (RZHP) 22, Zagreb 1989., 71-94; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine: osnovna zbivanja i ideje*, PP 15, Zagreb 1996., 11-58; isti, *Ideje i koncepcije Slavenskog Juga 1848.-1850. godine*, Zagreb 1996. (Ideje i koncepcije) [magistarski rad u rukopisu u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu]; isti, *Korespondencija bana Jelačića i Banskog vijeća 1848.-1850.*, Zagreb 1998. (Korespondencija); isti, *Hrvatski sabor 1848. godine: Političke institucije i hrvatski politički pokret 1848.-1849.*, Zagreb 1998. (Hrvatski sabor) [doktorska disertacija u rukopisu u NSK]. Za sve navedene, a i druge radove, osim djelomično moje disertacije, karakteristično je da zaobilaze problem političke kulture u užem smislu na način na koji ga ovdje pokušavam problematizirati, dok je politička kultura u širem smislu, tj. politička problematika općenito, detaljno analizirana i istraživana. U tekstu doktorske disertacije (Hrvatski sabor, 92-95) spominje se naziv "liberalizam", ali sada mislim da je to preuski pojam i da treba biti proširen adekvatnijim nazivom "filozofska tradicija" od kraja XVII. do druge polovice XIX. stoljeća. Izraz "liberalizam" možda bi trebalo potpuno napustiti, jer se odnosi na svjesnu ili nesvjesnu idealizaciju i apologiju procesa i djelovanja, koji su vodili, od XVIII. stoljeća dalje, stvaranju modernih masovnih društava kao, tobože, "slobodarskih" i "naprednih" zajednica.

va hrvatskog političkog pokreta, polažu se stvarni temelji izgradnje novog društva u Banskoj Hrvatskoj. To se, ponajprije, odnosi na ukidanje kmetstva, ali i druge tekovine, poput uvođenja narodnog jezika u javne poslove svih državnih i društvenih organa i ustanova, formiranje prvog makar i djelomično predstavničkog parlamenta, stvaranje vrhovnog upravnog organa u obliku Banskog vijeća, ulaženje novih građanskih snaga u politički život od županija i gradova do sabora, ustanovljavanje modernih političkih listova suvremeno koncipiranih itd. No, to je samo jedna strana medalje, jer su u vrijeme hrvatskog pokreta 1848.-1849. svuda miješa staro i novo. Kmetstvo je ukinuto, ali seljaci nisu dobili selišnu zemlju oko koje su se godinama kasnije vodili sporovi. Sabor je zadržao ustanovu virilista, koji su mogli ravnopravno prisustvovati njegovom zasjedanju, a i "narodni zastupnici" nisu bili birani neposredno u narodu, već su predstavljali, u nekoj vrsti polukorporativnog sustava, društvene ustanove - županije, gradove, vojne regimente, zagrebačku akademiju, katoličke kaptole, pravoslavne samostane itd. Ban Jelačić, neosporno najistaknutija osoba hrvatskog pokreta, sjedio je cijele vrijeme revolucije na dva stolca, nastojeći biti i hrvatski ban i carski austrijski general, pri čemu su mu, u konačnici, dinastički interesi bili važniji od narodnih. Bansko se vijeće ne može tretirati kao nova građanska vlada niti de iure, jer je bilo odgovorno Jelačiću kao njegov savjetodavni organ, a ne saboru, niti de facto, jer nije imalo stvarne moći da prisili na poslušnost županijske skupštine i upravne odbore. Njegov formalni vrhovni autoritet nitko u Hrvatskoj, doduše, nije dovodio u pitanje, ali u praksi njegovi su se nalozi mogli bez opasnosti odbiti, kako se vidi iz sustavne neposlušnosti upravnog organa Zagrebačke županije u pitanju odnosa prema "mađaronskim" emigrantima i njihovom imovinom. Pojedina je pitanja, posebno ona vojne naravi, Jelačić zadržao za sebe, a morao se, barem formalno suglasiti sa svakom odlukom banskog namjesnika.¹⁷ Socijalna struktura u županijama tek je djelomično promijenjena, jer je plemstvo i dalje zadržalo, u većini županija, posebno slavonskih, najveći utjecaj. Korumpiranost sudova, kaos u upravi i nasilje županijskih činovnika prema bivšim kmetovima bili su i dalje takoreći svakodnevna pojava. Zagrebački listovi uglavnom su prešućivali ili se tek sporadično i rijetko osvrtni na sve ove probleme. Stoga bi vjerojatno najtočnije bilo reći da oligarhijsko društvo nije nestalo u Hrvatskoj u proljeće 1848., već da je nastavilo ubrzanim ritmom nestajati i ustupati mjesto ustanovama građanskog društva. Taj je proces započeo tridesetih godina XIX. stoljeća s pojavom nove građanske inteligencije, osnivanjem modernog političkog lista (Novine horvatzke, 1835) i čitaonica, borbom za nacionalnu autonomiju itd., a u vrijeme revolucije 1848.-1849. znatno se ubrzava s ukidanjem kmetva, stvaranjem (djelomično) predstavničkog sabora, uvođenjem narodnog jezika u sve javne poslove itd.,¹⁸ da bi završio, u glavnim oblicima kod gradskog stanovništva, s reformama Ivana Mažuranića sedamdesetih godina XIX. stoljeća.

¹⁷ Detaljnije o ustrojstvu i djelovanju Banskog vijeća usp.: I. Iveljić, n. dj.; T. Markus, Korespondencija, 10-40. Još u vrijeme revolucije, a posebno u vrijeme opozicije austrijskoj reakciji tijekom 1849., zagrebački su listovi nazivali Bansko vijeće "vladom" ističući time neku vrstu nacionalnog ponosa zbog novog obilježja državnosti. To je kasnije prihvatila i historiografija, a i ja sam "uvjetno" dopustio mogućnost njegovog nazivanja "vladom" (T. Markus, Korespondencija, 12). No, sada mislim da i tu "uvjetnu" mogućnost treba ukloniti i opisno nazivati Bansko vijeće vrhovnim upravnim organom u Banskoj Hrvatskoj, ali i to s izvjesnim ogradama.

¹⁸ To znači da je krivo tvrditi da počeci moderne Hrvatske sežu tek od postrevolucionarnog vremena, kako smatra M. Gross, Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860, Zagreb 1985. Počeci su, zapravo, 1835-1847., a razdoblje revolucije ubrzane tog procesa dugog trajanja.

Hrvatski je politički pokret 1848.-1849., iako je okupljao i pripadnike drugih naroda, posebno Srbe, izgradio moderan hrvatski nacionalni program, koji će, u različitim aspektima i načinima, zagovarati sve hrvatske političke stranke do 1918. godine. Taj je pokret nacionalan, jer načelno stavlja naglasak, u svojoj političkoj orijentaciji, ne na "staleže i redove", tj. elite tradicionalnog oligarhijskog društva, nego na šire društvene slojeve, koji bi, u što skorijoj budućnosti, trebali postati nacionalno svijesni i aktivni podupiratelji nacionalne (hrvatske) borbe, odnosno, on jasno zagovara hrvatsku nacionalnu ideju bez obzira na relativno rijetko spominjanje hrvatskog imena kao nacionalnog. To je bilo, dakako, načelno opredjeljenje, jer su i u vrijeme revolucije 1848.-1849. široki slojevi stanovništva odvojeni od političkog i javnog života i zainteresirani samo za svoj ekonomski položaj. Nacionalne vrijednosti i ustanove građanskog društva u okviru kojih bi se one trebale ostvarivati prema širim društvenim slojevima, shvaćaju se kao vrijednost po sebi, bez pokušaja da se ono zasnije na umnim i moralnim vrijednostima. U tom je hrvatski pokret 1848.-1849. bio jednak svim drugim političkim i nacionalnim pokretima u tadašnjoj Europi, a, u procesima dugog trajanja, hrvatska nacionalna integracija identična s integracijskim procesima drugih nacija. No, iako nije neposredno mogao računati na podršku širih masa, hrvatski je pokret pokazao nastojanje da osnovne ideje afirmira i kod njih. Za taj je pokušaj osobito paradigmatičan tjednik pod nazivom Prijatelj puka, kojeg je, kao tjedni dodatak svojem listu, izdavao jedan od urednika Slavenskog Juga Dragutin Kušlan od kolovoza do studenog 1848. U tom se tjedniku nastojalo na jednostavan i popularan način objasniti seljaštvu osnovna shvaćanja nositelja hrvatskog političkog pokreta o novom građanskom društvu, međunacionalnim odnosima, unutaranjim ("madaroni") i vanjskim (uglavnom Madari) neprijateljima itd. Dodatak se, nakon 15 brojeva, ugasio, čini se, bez posebnog odjeka među nepismenim seljacima, ali važniji je po izražavanju jasne naklonosti prema širim društvenim slojevima i želje da oni što prije postane nositelj ili, barem, aktivni podupiratelj novih društvenih tendencija.¹⁹ Burna politička zbivanja od ožujka 1848. do jeseni 1849. nametnula su dominaciju svakodnevno-političkih tema i problema s malim mogućnostima njihove teoretske razrade. Naravno, i načelna nezainteresiranost novina i drugih političkih organa za teoretska pitanja nisu ostavila mogućnost za brojnije izvore.²⁰ Osnovni su zahtjevi ostvarenje što šire samostalnosti Hrvatske u okviru Habsburške monarhije i teritorijalno ujedinjenje hrvatskih zemalja, a to znači, prije svega, pridruženje Dalmacije, kvarnerskih otoka i, u civilnim poslovima, Vojne granice Banskej Hrvatskoj. Kod šire političke javnosti, to jest zagrebačkih listova, ti su osnovni zahtjevi nadopunjeni koncepcijama austroslavizma, tj. nastojanjem da se Monarhija preuredi u zajednicu ravnopravnih i suverenih naroda. U temeljnim dokumentima, kako onima vezanima uz djelatnost državnih organa, tako i onima zagrebačkih političkih listova, ima vrlo malo razrađivanja općih društvenih problema, tj. pitanje uređenja društva, djelovanja glavnih državnih i društvenih ustanova, privrede, kulture,

¹⁹ O ovom tjednom dodatku usp. detaljnije: T. Markus, Ideje i koncepcije, 147-150. S djelomičnim izuzetkom Prijatelja puka u tekstovima vezanim za hrvatski pokret 1848.-1849. gotovo da i nema, osim nekoliko novinskih članaka, pokušaja značajnije analize društveno-ekonomskog položaja seljaštva u Banskoj Hrvatskoj. Do objavljivanja nekoliko opširnijih članaka dolazi u vrijeme objavljivanja Jelačićevog "Privremenog zakona o tisku" kako bi se naglasila važnost inteligencije oko zagrebačkih listova za dobrobit puka, koji, međutim, nije uopće čitao novine niti mario za njih (B. Š., Najprečji zakoni - Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske [NDHS], 10. V: 1849/56; Mojsije Georgijević, Poziv narodnijeh prijatelja iz vjerovitičke županija - Slavenski Jug [SJ], 23. VI. 1849/74).

²⁰ Malo ima spisa, uglavnom novinskih članaka, koji obrađuju opća pitanja o ustrojstvu društva, politike, države itd. Stoga pozivanje na njih, u ovom radu, izgleda fragmentarno, ali, vjerujem, ne i istrgnuto iz konteksta, kako nastojim pokazati u tekstu doktorske disertacije.

školstva, crkve itd. No, jasno se može primijetiti načelna orijentiranost hrvatskih političara i publicista prema što bržem stvaranju ustanova novog građanskog društva. Tako je, na primjer, otvaranje Sabora Hrvatske u lipnju 1848. oduševljeno pozdravljeno u hrvatskoj javnosti, uz ostalo, i zbog činjenice da se radilo o prvom, makar i djelomično predstavničkom parlamentu u hrvatskoj povijesti.²¹ Podržavanje povezivanja s austrijskim pokrajinama u drugoj polovici 1848., odnosno distanciranje od tih zahtjeva i njihovo uvjetovanje od početka 1849. bilo je određeno i zalaganjem za načela parlamentarizma i građanske ustavnosti, odnosno stanjem, slabošću ili jakošću, konzervativnih snaga u zapadnom dijelu Monarhije. To se posebno može vidjeti u podržavanju većine austrijskog parlamenta u njegovom sporu s vladom oko toga da li je nositelj suvereniteta narod ili vladar u siječnju 1849., kao i kasnije oštre osude Oktroiranog ustava, kojeg su samovoljno donijeli kralj i vlada rastjeravši, uz to, parlament.²² Veliki saborski odbor izradio je tijekom 1849. više zakonskih osnova o saboru, vladi, školstvu, narodnoj vojsci, županijama i odnosu Hrvatske prema Austriji u kojima se također mogla primijetiti težnja za modernizacijom zaostalog hrvatskog društva i stvaranjem građanskih ustanova.²³ I u rijetkim dokumentima o privrednoj problematici vidi se da su u hrvatskoj javnosti prevladavale ideje o njihovoj integriranosti u građansko društvo, tj. razvitak trgovine, obrta i poljoprivrede na novim tržišnim osnovama. Osnovna je, dakle, ideja da će ustanove novog građanskog društva, kada jednom budu ostvarene, osigurati ne samo napredak hrvatskog društva, nego i dovesti do ukidanja različitih oblika društvene nepravde, koja je per definitionem vezana za prijašnja "mračna" vremena, ali i povećati političku otpornost Hrvatske prema vanjskim (iz Pešte ili Beča) pritiscima. To je, naravno, sve bilo u teoriji, jer su u društvenim odnosima svuda, osim ukidanja kmetstva, prevladavali elementi i ustanove starog društva i tek će se sporo, uz znatan utjecaj vanjskih čimbenika, posebno bečkog središta pedesetih godina XIX. stoljeća, mijenjati.

Dokumenti vezani za službenu hrvatsku politiku, kao, još više, i za širu hrvatsku javnost, posebno zagrebačkih listova, govore često o individualnim pravima. No, ona se odnose na suprotstavljenost ranijem staleškom društvu i ne postoje, za hrvatske političare i publiciste odvojeno i izvan nacionalnih i građanskih prava, pošto je, za njih i nacionalne pokrete i građansko društvo općenito, konkretni čovjek - pojedinac moguć samo kao dio određene nacionalne zajednice i određenog građanskog društva.²⁴ Ta se

²¹ T. Markus, Hrvatski sabor, 63-65.

²² Isto, 149 i dalje.

²³ Isto, 181-197.

²⁴ Tako je Bogoslav Šulek, najistaknutiji hrvatski publicist ovog vremena, a možda i cijelog XIX. stoljeća, pisao u početku revolucije, suprotstavljajući se mađarskih tvrdnjama da se oni ne bore za narodnost, već za slobodu, da "mi ne poznajemo slobode bez narodnosti. Il zar je moguće da budu pojedini ljudi slobodni, ne i sav narod? Mi dakle želimo slobodu u narodnosti i narodnost u slobodi." (B. Šulek, Magjarske proklamacije - NDSH, 13. IV. 1848/br. 34). Šulekov stav nije bio, kao i kod mnogih drugih problema, samo njegovo osobno uvjerenje, već i temeljno shvaćanje hrvatskog, ali i svih drugih nacionalnih pokreta u tadašnjoj Habsburškoj monarhiji, uključujući i mađarski. "Sloboda" ovdje, očito, nema filozofski karakter, tj. umno, estetsko i moralno određenje, već označava nezavisnost određenog naroda i njegovu nepotčinjenost drugom narodu, u ovom slučaju Hrvata prema Mađarima. Po takvoj definiciji slobode, uobičajenoj za građansko društvo, neki narod i pojedinci unutar njega, može biti slobodan čak i ako prihvati totalitarni poredak, samo ako je izvana više-manje nezavisan od drugog naroda i države. No, sloboda kao umni, etički i estetski fenomen, a to smatram jedinim pravim određenjem slobode, omogućuje doista, kako jasno dokazuje povijest filozofije, umjetnosti, teologije, mistike itd., ostvarenje pojedinačne slobode i duhovne autonomije u općoj neslobodi i heteronomiji, iako je stanje, kojem treba dugoročno težiti, slobodan pojedinac u slobodnom društvu.

nacionalna zajednica i moderno građansko društvo, u pisanju zagrebačkih listova, općenito idealiziraju, jer ne postoji gotovo nikakva svijest o mogućnosti, pa već i realno postojećim tendencijama u pojedinim društvima na koju su pojedini pisci, poput A. de Tocquevillea, već ranije upozorili, da ona uvedu novu vrstu samovolje i (masovnog) despotizma, koji, dakako, ne može pretendirati na nikakav napredak samo zato što ga, umjesto nekadašnje samovolje personalnih vladara i privilegiranih staleža, provodi masa (nacija). Tako se u političkim ideologijama hrvatskog političkog pokreta 1848.-1849. i kasnije, osuđuje samovolja personalnih vladara ("apsolutizam") i tradicionalnih elita, ali ne upozorava se na - tada još uglavnom potencijalnu - samovolju puka i njegove neograničene vlasti. U skladu s tim često se idealizira svemoć "javnog mnijenja"²⁵ i "zdravog razuma"²⁶ kao najbolje zaštite protiv samovolje tradicionalnih elita. Moderni nacionalni pokreti jednostrano se proglašavaju "demokratskim",²⁷ a da se uopće ne pita mogu li oni biti ohlokratski, iako se eventualno osuđuje njihova hegemonistička usmjerenost, kao u slučaju mađarskog i njemačkog nacionalnog pokreta. Takav se jednostrani stav posebno jasno može vidjeti u prvim danima revolucije, neposredno nakon što su u Hrvatsku stigle vijesti o bečkim nemirima, svrgnuću omražene ministra vanjskih poslova kneza Metternicha i podjeljivanju političkih sloboda. U više se tekstova, posebno u nekoliko narodnih skupština, koje su se održale u Zagrebu od 17. do 25. ožujka 1848. godine,²⁸ oduševljeno pozdravio slom predožujskog sustava zbog, kako se navodilo, "aposolutizma" vlade i "kamarile", tj. neodgovornih kraljevih savjetnika. Po tim je shvaćanjima dovoljno bilo odstraniti "birokratski apsoluti-

²⁵ Anonimni je autor pisao da je javno mnijenje "strašan sudia zlotvoru... blag dobrom i poštenom čovjeku... sveti areopag čovječanstva" itd. (Političke iskricе - SJ, 14. XII. 1848/57). Točnije bi, zapravo, bilo reći da je javno mnijenje u građanskom društvu sudac svakom tko se bavi određenim javnim poslom, a različit je, na ovaj ili onaj način, od velike većine ljudi. U masovnim društvima XX. stoljeća dopuštena je i poželjna različitost u struci ili profesionalnoj djelatnosti, a inače postoji tendencija posvemašnje unifikacije i standardizacije svih ljudskih želja, težnja i interesa. Tu tendenciju velika većina ljudi ne samo da ne doživljavaju kao nešto nasilno i neopravdano, već ju, pošto su u svemu, osim, možda u struci, slični, prosječni i više-manje jednaki, aktivno podupire.

²⁶ Isti je pisac tvrdio da zdrav razum "zabacuje svaku samovolju i okrutništvo, dolazilo ono od glave krunjene ili pokrite crvenom kapom Jakobina" (Političke iskricе - SJ, 11. I. 1849/5). Tako radikalni i kritičan, naravno, nije niti jedan "zdrav razum", posebno ako se pravi Hegelova razlika između "filozofije", kao više kritične svijesti, i "zdravog razuma", kao skupa tehnički racionalnih konvencija i predrasuda određenog društva. U građanskom društvu samovolja se ne odnosi na samovolju mase, jer je to, navodno, "demokracija", kao ni, kod moćnijih naroda, na vanjsku politiku, jer je to zaštita "slobodnog svijeta", "ljudskih prava" itd., a zapravo zaštita vlastitih političkih, ekonomskih i strateških interesa. I kod hrvatskog pokreta 1848.-1849. može se primijetiti nekritičnost prema cijelom nizu samovolja, od postupka prema "mađaronima" do glorifikacije Jelačićeve agresije na Mađarsku u rujnu 1848.

²⁷ Tako poznati publicist Gustav Dollhopf poistovjećuje "pučko vladanje" i "demokraciju" ne navodeći niti riječi o pojedincu, odnosno o mogućnost da on postoji intelektualno i moralno nezavisno od nacionalne zajednice (G. Dollhopf, Narodnost i Demokracija - SJ, 10. IX. 1848/16). Kolektivizam je, kako je ranije spomenuto, shvaćanje tipično i uobičajeno za moderno građansko društvo, posebno u njegovom masovnom obliku u XX. stoljeću, u kojem se priznaje samo pseudo-individualnost ograničena na određenu profesiju i namijenjena što boljem funkcioniranju društvene megamašine, dok je nacija, kao najširi kolektivitet ili zajednica građanskog društva, ohlokratski strukturirana.

²⁸ O tim skupštinama detaljnije: J. Šidak, "Narodna zahtijevanja" od 25. ožujka - program hrvatske Četrdesetosme, Studije, 33-74; T. Markus, Hrvatski sabor, 27-38.

zam”, pa da se ostvari slobodno i pravedno društvo.²⁹ Takva je osuda, naravno, bila posljedica tadašnjeg vremena, kada se još uvijek moglo govoriti isključivo o samovolji pojedinaca i elita, ali niti tada, niti kasnije, nije jasno problematizirana mogućnost samovolje masa ili mogućnost dugoročnog uspostavljanja onoga što će se u XX. stoljeću pojaviti kao izgrađeno ohlokratsko, u vlastitoj interpretaciji “demokratsko”, društvo. Radi se o svojevrsnoj potkupljivosti ili nekritičnosti prema duhu vremena, odnosno tendencija, koje tada još nisu, zbog još uvijek snažne prisutnosti tradicionalnih oligarhijskih struktura, prevladavale, ali kojima je očito pripadala budućnost. Tu i tamo se, istina, u pojedinim tekstovima vezanim za ideologiju hrvatskog pokreta 1848.-1849. može naći upozorenje da načelo narodnog suvereniteta ne smije značiti ohlokraciju, tj. samovolju gomile. No i u tim slučajevima ne postoji spoznaja o već postojećim procesima dugog trajanja, koji će dovesti, u XX. stoljeću, upravo do takvog poretka, već se problem ograničava na teorije pojedinih filozofa, uglavnom iz Francuske.³⁰ Praktički svi tekstovi iz zagrebačkih listova i hrvatskih državnih organa 1848.-1849., političku samovolju isključivo veže uz tradicionalne vladare, njihovu birokraciju i privilegirane staleže i uopće ni ne pomišljaju da bi ona mogla biti zamijenjena, i da se postupno, gledano dugoročno, zamjenjuje s samovoljom gomile. U skladu s tim često se, kako je spomenuto, hegemonistička politika jednog naroda, posebno Mađara i Nijemaca u Habsburškoj monarhiji, prema drugima objašnjava kao ostatak stare epohe, koja će nestati s napretkom “prosvijećenosti”,³¹ umjesto da se shvati kako je to nova - nacionalna - samovolja, koja pripada novoj epohi i budućnosti, a ne prošlosti. Tako se i nacionalna ravnopravnost željela deducirati iz načela pojedinačne ravnopravnosti, ostvarene ukidanjem staleških privilegija, iako nacionalnost i nacionalizam nisu postojali ili, u XVII. i XVIII. stoljeću, nisu imali dominantno značenje u oligarhijskim društvima. I zaostalost puka, koji je bio ravnodušan prema novim idejama nacionalizma i građanskog društva, upisivala se u grijeh nositeljima starog režima, jer se smatralo da su oni namjerno držali narod u neznanju kako bi mogli bolje očuvati vlast.³² U nekim dokumentima spominje se strah od “ohlokratie”, ali on se odnosi na samovolju većinskog, a hrvatskom pokretu neprijateljskog nacionalnog pokreta npr. njemačkog.³³ Za idolatrijsko shvaćanje puka i čovjeka-mase - tako karakterističnog za ohlokratske tendencije XIX. i početke XX. stoljeća - mogu se, kao primjeri, uzeti pojedini članci iz Danice hrvatsko-slavonsko-dalmatinske o slobodi tiska i javnosti u kojem se naširoko objašnjava kako te vrijednosti sprečavaju ili otežavaju sve zloupotrebe

²⁹ Ubrzo će, međutim, postati jasno da je takav stav jednostran čak i iz perspektive ljudi, koji su ga zastupali. Naime, međunacionalni sukobi znatno su se zaoštrili ubrzo nakon početka revolucije, a oni se nisu mogli, iako se i to pokušalo u pojedinim tekstovima, interpretirati kao nešto što pripada staroj epohi, već kao nešto novo, određeno novim ustanovama i sustavom vrijednosti.

³⁰ Usp. na primjer tekst anonimnog autora Javnost (Danica hrvatsko-slavonsko-dalmatinska [DHSD], 2.-30. XII. 1848/49-53).

³¹ Tako je jedan anonimni autor smatrao da su jedini pravi protivnici slobode i europskog mira “aristokracija i njom obsienjeni vladari”, jer raspiruju međusobnu borbu naroda kako bi narodnu mržnju odvratili od sebe (J. S., Sloboda i mir - SJ, 17. XI. 1848/45).

³² Prijatelj puka, 30. VIII. 1848/br. 4.

³³ Kao u Šulekovom članku Naš savez s austrijskom monarhijom (NDHS, 15. VI. 1848/61) u kojem se podržava saborski zaključak o potrebi užeg političkog povezivanja Hrvatske s austrijskim pokrajinama. U njemu Šulek ističe da je u zemljama Cislajtanijske sada zavladao ustavnost i da bi se, ako uopće postoji opasnost, trebalo više bojati “ohlokratie” nego “bureaukratie”, tj. reakcije i kamarile.

i nepravde i štite narodne interese.³⁴ Nema ni traga spoznaji da bi puk, u čijem interesu se te vrijednosti razvijaju, mogao provoditi zloupotrebe i nepravde bilo prema političkim ili nacionalnim manjinama, bilo agresivnom vanjskom politikom, bilo tako da provodi organizaciju društva na ohlokratskim, umjesto na demokratskim osnovama, bilo tako da provodi nasilje i destrukciju prema prirodi i drugim vrstama.³⁵ Načela kršćanske solidarnosti, ljubavi i tolerancije, koje su zagovarali pojedini istaknuti hrvatski publicisti,³⁶ predstavljale su ili samo prigodne političke fraze ili, u najboljem slučaju, osobno uvjerenje autora. U stvarnosti, međutim, hrvatska se politika i politička javnost 1848.-1849. rukovodila načelom političke moći i isključivosti vlastitih interesa. Njezin pretežno obrambeni karakter, kao i zagovaranje ravnopravnosti i solidarnosti austrijskih, posebno slavenskih i južnoslavenskih naroda, nisu bili izraz načelne orijentacije, nego posljedica tadašnjih društvenih i političkih okolnosti.

U ideološkom djelovanju hrvatskih državnih organa i zagrebačkih listova 1848.-1849., kao i općenito u modernom nacionalnim pokretima i integracijama, prisutna je i izrazita nekritičnost prema nekim temeljnim vrijednostima modernog građanskog društva, poput načela građanske jednakosti, kolektivizma u korist "svetih" nacionalnih interesa, "progresivnosti" građanskog društva i modernog doba općenito, javnog mnijenja i zdravog razuma, etatizma u smislu dugoročnog opredjeljenja velike društvene moći (vlastite) države itd. Za hrvatski pokret 1848.-1849. (hrvatska) država nacionalna je svetinja, koja treba osigurati zaštitu nacionalnih interesa i modernizacijskim mjerama u svim segmentima društva ubrzati nacionalni razvoj. Takva etatička koncepcija, koja utire put sve većoj društvenoj moći države, i inače tipična za moderno građansko društvo, direktna je suprotnost klasičnoj filozofskoj doktrini, od Lockea nadalje, minimalne države. Za moderno građansko društvo i njegovu ohlokratsku koncepciju, bez obzira koliko je ona u praksi ostvarena, karakterističan je, stoga, svojevrsan sociološki optimizam, tj. uvjerenje da će u budućnosti prevladati načela "prosvijećenosti", "istine" i "pravde", a to znači, dakako, neograničene ili, ako vladar ima još određeni politički značaj, najveće vlasti puka.³⁷ U masovnim društvima XX. stoljeća, za koje se, kao dugoročnu orijentaciju, zalagale i hrvatske političke grupe, stranke i ustanove XIX. stoljeća, dolazi do faktičnog ukidanja privatno-

³⁴ Sloboda štampe - DHSD, 28. X.-18. XI. 1848/44-47; Javnost - DHSD, 2.-30. XII. 1848/49-53.

³⁵ Spomenuto je da u filozofiji XVIII. i XIX. stoljeća dominira antropocentrička orijentacija ili ono što je P. Singer nazvao specizam, tj. vođenje računa samo o interesima vlastite (ovdje ljudske) vrste. Stoga nije potrebno posebno naglašavati da i u "moralizatorskim" tekstovima iz hrvatskog političkog pokreta 1848.-1849. dominiraju specističke predrasude po kojima su, ako ih uopće spominju, sva ne-ljudska bića - "živine".

³⁶ Usp. na primjer članke Ognjeslava Urješenića Ostrožinskog (Ideen zur nationalen Politik Oesterreichs - Agrarer Zeitung, 18.-22. IV. 1848/40-42; Rječ diplomatom prijašnjim i sadašnjim - SJ, 18. VIII. 1848/5; Osnova za savezno preporodjenje cesarovine austrijske po načelu ustavne slobode i narodne pravstvene jednakosti - SJ, 27. X.-1. XI. 1848/36-40).

³⁷ Spomenuto je da se u pojedinim filozofskim i književnim koncepcijama XIX. stoljeća jasno upozoravalo na vrlo realnu opasnost od uspostave ohlokratskog poretka, uspona masa i novog barbarizma u koje srlja čovječanstvo. Ništa od takvih upozoravanja ne može se naći u ideologiji hrvatskog pokreta 1848.-1849. i tadašnjih zagrebačkih listova. Svakako je istina da takva društva na prostoru jugoistočne i istočne Europe neće biti izgrađena do sredine XX. stoljeća, tj. do pobjede komunizma, ali također je istina da su se ti ljudi ne samo zalagali za pobjedu masovnog društva, već i djelovali na određenim područjima - od publicistike preko kulture i privrede do politike - u cilju njegovog dugoročnog ostvarenja. Stoga su određene razlike, koje su postojale u ideologiji zagrebačkih listova 1848.-1850. (naravno, i dugo vremena kasnije) u odnosu na masovna društva XX. stoljeća, poput zalaganje za ustavnom ograničenu moć vladara ili za ograničeno biračko pravo, kao i nezalaganje za masovno društvo, proizlazile iz tadašnjih političkih i društvenih okolnosti, a ne iz načelnih opredjeljenja hrvatskih publicista i političara.

sti i privatnog čovjeka i potpunog prevladavanja javnog područja.³⁸ Hrvatska se politika i šira javnost uglavnom nije zalagala za bitno proširenje biračkog prava ili, pogotovo, za opće pravo glasa,³⁹ ali ne zbog brige za ravnotežu različitih čimbenika unutar političke zajednice, već zbog društvene ograničenosti tadašnjeg hrvatskog političkog pokreta i ravnodušnosti masa prema procesu nacionalne integracije. Hrvatska se politika i politička publicistika 1848.-1849. zalaže za podjelu vlasti između kralja i naroda, tj. njegovih predstavnika u parlamentu, ali ne, kao kod izvorne filozofske koncepcije, zbog načelnog nastojanja da se spriječi despotizam pojedinog političkog faktora. Želi se, doduše, spriječiti "apsolutistička" vlast jednog faktora, tj. kralja, ali se podjela vlasti prihvaća isključivo zbog još uvijek velikog značaja monarhije i društvene slabosti nacionalnih pokreta, ne samo hrvatskog, u tadašnjoj Habsburškoj monarhiji, zbog čega se još ne može zagovarati apsolutna vlast puka. Stoga je u Hrvatskoj oštro osuđivan Oktroiirani ustav, kojeg su jednostrano donijeli, prethodno rastjeravši parlament, kralj i bečka vlada u ožujku 1849., ali jednaka se kritičnost ne može primijetiti prema dogmi o narodnom suverenitetu. Hrvatska je javnost još ranije, u siječnju 1849., odlučno podržala većinu austrijskog parlamenta u vezi njegovog spora s vladom o tome da li načelno treba odrediti, u budućem ustavu, proizlaženje vlasti iz naroda ili, kako je tražila vlada, kralja.⁴⁰ Tijekom XX. stoljeća, posebno iza 1940., u hrvatskoj će javnosti i politici, kao i u svim drugim zemljama Europe, negdje prije, negdje kasnije, potpuno prevladati zahtjev za ukidanjem načela podjele vlasti, daka-

³⁸ Zagovaranje takvog sustava in nuce, konačno izgrađenog u XX. stoljeću, u kojem pojedinac postoji samo kao dio određenog javnog područja - od opće hvaljene "socijalnosti" i "komunikativnosti" svakidašnjeg života preko konzumentske industrije i tehnike do sveprisutne državne megamašine - i nema nikakvu duhovnu autonomiju, pa čak ni težnju za njom, uključujući i veliku većinu tzv. znanstvenika, može se, možda najjasnije, primijetiti u gore spomenutim opsežnim člancima, koji su izlazili u Danici horvatsko-slavonsko-dalmatinskoj tijekom druge polovice 1848. Osim njih, može se spomenuti i članak Prevrat - DHSD, 5.-26. VIII. 1848/32-35. Autori tih članaka, kao i općenito hrvatski politički djelatnici u XIX. stoljeću, a, naravno, i u drugim zemljama, nisu, doduše, subjektivno mogli znati kuda će krenuti kasniji društveni razvitak, ali svojim su djelovanjem davali veći ili manji doprinos njegovoj, barem za sada, konačnoj pobjedi u XX. stoljeću.

³⁹ Istina je da se iz šutnje izvora ne može a limine zaključivati na zauzimanje određenog stava od strane zagrebačkih listova, ali teško je vjerovati da pitanje vrlo ograničenog biračkog prava, na temelju kojeg su obavljani izbori za Sabor 1848., ne bi bili problematizirani u njima da je postojalo jače opredjeljenje u korist općeg prava glasa. Pojedini članci, na prvi pogled, opredjeljuju se za opće pravo glasa, dakako, za muškarce, ali i oni se mogu interpretirati drugačije, poput zahtjeva da se što prije ostvari uključivanje puka u politički život, a tek zatim da se uvede opće pravo glasa (Gustav Dollhopf, Narodnost i Demokracija - SJ, 10. IX. 1848/16), odnosno, kao želja da su ukine dominacija uskog sloja tuđinski orijentirane oligarhije u pretežno etnički hrvatskom području, poput Rijeke (B. Šulek, Reka - NDHS, 5. IX. 1848/96). Vrlo su rijetki članci poput onog babogredskog učitelja Mijata Stojanovića (O strankah u državi i o pravu izbora starešinah - SJ, 19. IV. 1849/46) u kojima se opće pravo glasa traži zbog usvajanje načela "demokracije" u cjelokupnom društvu i izbjegavanje podaničke ovisnosti puka o tradicionalnim elitama. Naravno, ni ovdje se "demokracija" ne nastoji utemeljiti na višim duhovnim - etičkim i estetskim - vrijednostima za koje je sposoban svaki čovjek pod uvjetom da ima barem prosječnu inteligenciju i određeno slobodno vrijeme.

⁴⁰ O tim pitanjima detaljnije: T. Markus, Hrvatski sabor, 158-160, 166-171. Pojedini su autori pisali, konzekventno izvodeći dogmu o suverenitetu naroda ad absurdum, da je bolji i najgori ustav donesen od naroda nego i najbolji donesen od vladara (Političke iskrice - SJ, 19. XII. 1848/59). Ovdje se, naravno, ne želi reći da se treba vratiti, čak i da je to moguće, nekakvoj podjeli vlasti između personalnog vladara i parlamenta ili, još manje, načelu o tobožnjoj božanskom izvoru kraljevske/carske vlasti. Želi se jedino reći da je moderna dogma o narodnom suverenitetu, ukoliko ima, kao što u zbilji ima, ohlokratski, a ne demokratski karakter, isto tako jednostrana, loša i neopravdana kao i ranija dogma o suverenitetu vladara, a vjerojatno, s obzirom na sva barbarstva XX. stoljeća, još i mnogo gora.

ko u prilog ohlokratskog poretka, tj. neograničene vlasti mase. Formiranje građanskog društva u klasičnoj filozofskoj teoriji nema po sebi nacionalni značaj, ali za svaki nacionalni pokret ono je najuže povezano s formiranjem nacionalne zajednice. Tako su hrvatski nacionalni i politički djelatnici 1848.-1849., nastojali oko stvaranja početaka ili temelja građanskog društva, ali ujedno su djelovali, uglavnom, zbog tadašnjih okolnosti, neuspješno, i oko razvitka - na horizontalnom i vertikalnom nivou - hrvatske nacije.

U tekstovima hrvatskog pokreta 1848.-1849., i listova i državnih organa, može se primijetiti istovremeno pozitivan i negativan stav prema velikom značaju države, odnosno državne centralizacije u društvu, ali u tome nema proturječnosti. Negativan stav, tj. težnja da centralizacija bude svedena na što je moguće veći minimum, odnosi se na širu i "stranu" - austrijsku - državnu cjelinu, koja ne bi vodila računa o mogućnostima hrvatskog nacionalnog razvitka, već bi ga, štoviše, mogla, iz svojih interesa, i kočiti. To je bio jedan od razloga osude bečkog ustanka u listopadu 1848., gdje se navodilo da Beč ne može biti glavni grad višenacionalne zemlje na onaj način kao što je Pariz glavni grad jednonacionalne Francuske. No, često se osuđivala pretjerana centralizacija i u Francuskoj, jer se smatralo da ona vodi političkom pasiviziranju pokrajina. Pozitivan stav, tj. nastojanje da se država što više osnaži i osigura relativno jaka i stabilna središnja vlast u društvu, odnosi se na "vlastitu" (hrvatsku) državu, makar i ne potpuno samostalnu, koja treba osigurati slobodan razvitak građanskog društva i što bržu integraciju hrvatske nacije. Ovaj dualizam prisutan je, svakako, i kod drugih malih naroda, koji su u višenacionalnim zemljama bili u podređenom položaju i vodili mučnu borbu za osiguranje vlastite nacionalne egzistencije. To znači da osuda pretjeranog (vanjskog) centralizma nema dodirnih točaka s koncepcijom minimalne države u klasičnoj filozofskoj teoriji, već je uvjetovana općim političkim prilikama i položajem hrvatskog pokreta unutar Habsburške monarhije.

U hrvatskom političkom pokretu 1848-1849., ne nalazimo prisutnu toleranciju, čak ni kao ideju, a pogotovo ne u društvenoj i političkoj praksi. Naime, tzv. mađaroni ne samo da nisu mogli, od proljeća 1848., djelovati kao organizirana interesna grupa, već nisu mogli niti javno, primjerice putem političkih listova, izražavati svoje stavove. Komunikacijski sustav hrvatskog političkog pokreta 1848.-1849. ostao je prilično zatvoren za pripadnike drugačijih političkih shvaćanja za što se opravdanje ne može tražiti u ratnim okolnostima, jer Hrvatska nije bila zahvaćena ratom i rijetki pojedinci - "mađaroni" - nisu mogli biti opasnost ako bi im se omogućilo izražavanje drugačijih shvaćanja. "Slobodnjaštvo" hrvatskih političara i publicista u to vrijeme nije išlo tako daleko da bi bili spremni priznati načelo tolerancije i uvažavati drugačija temeljna politička uvjerenja, kao što su bila ona njihovih protivnika iz nekadašnje Hrvatsko-vugerske stranke. Niti Slavenski Jug, najradikalniji od svih listova u Hrvatskoj i jedan od najradikalnijih u Habsburškoj monarhiji uopće, nije se niti jednom rječju, u vrijeme trajanja revolucije, založio za mogućnost "mađarona" da i oni slobodno izraze svoja uvjerenja u javnom životu, odnosno preko određenih listova. Simptomatično je da pojedini pisci, koji su se, u mnogobrojnim člancima, bombastično zalagali za slobodu tiska, posebno u vezi nametanja represivnog Jelačićevog "Privremeneog zakona o tisku" iz svibnja 1849. godine,⁴¹ nisu niti jednom spomenuli konkretan slu-

⁴¹ Sloboda štampe - DHSD, 28. X.-18. XI. 1848/44-47; Političke iskricе - SJ, 16. XII. 1848/58; A. Z., Niekoliko riečih o namienjenom nam štamparskom zakonu - SJ, 19.-23. XII. 1848/59-61; F. Žerjavić, Niekoliko riečih o slobodi štampe - SJ, 30. XII. 1848/63; B. Š., Najprečji zakoni - NDHS, 10. V. 1849/56; SJ, 10. V. 1849/55; Das Cautionssystem bei der Presse - Südslawische Zeitung, 25. V. 1849/64; T. Markus, Hrvatski sabor, 208.215. Drugim riječima, ovdje se jasno može vidjeti jedan od načina, čestih u zapadnim "pluralnim" zemljama, indirektnog onemogućavanja izražavanja opozicijskog stajališta, bez njegovog formalno-pravnog zabranjivanja. "Opozicijsko" se ovdje odnosi, dakako, na suprotstavljenost temeljnim - za moderno društvo ohlokratskim - društvenim vrijednostima i ustanovama na kojima određeno društvo počiva, a ne, kako je to slučaj kod moderne "institucionalne opozicije", na suprotstavljenost trenutno vladajućoj stranci i nastojanjem da se ona, dodvoranjem masi, zamijeni.

čaj netolerancije prema "mađaronima", a kamoli tražili da i oni imaju pravo slobodno iznijeti svoje političke stavove. Povremeno su se javljala i osobna osvećivanja, poput samovoljnog zapljensivanja imovine političkih protivnika, nastojanja da se spriječi da pojedini bivši "mađaroni" postanu članovi Banskog vijeća ili nasilnog vraćanja pojedinih hrvatskih emigranata u Mađarsku kako bi im sudili austrijski vojni sudovi.⁴² Stoga gotovo ironično zvuči pisanje jednog dopisnika, koji je, pozivajući se, izgleda, na lažnu vijest o Jelačićevom pomilovanju jednog "mađarona", tvrdio kako je "dobri puk" sretan zbog tog pomilovanja, jer, eto, nije okrutan kao njegovi bivši "plemenitaški" gospodari.⁴³ Takva se netolerancija i odsutnost pluralističkih shvaćanja ne može objašnjavati kao posljedica kaotičnih zbivanja u vrijeme revolucije, već se, vjerujem, treba shvatiti kao dio globalnih tendencija karakterističnih za moderna građanska društva. Ona će, svakako, u punoj mjeri doći do izražaja tek kasnije, u izgrađenim masovnim društvima XX. stoljeća, najdrastičnije u komunizmu, fašizmu i nacizmu, ali njihovi se temelji moraju potražiti u navodno "prosvjetljenom" i "liberalnom" XIX. stoljeću. Nemogućnost objašnjavanja netolerancije s trenutnim revolucionarnim (ne)prilikama može se primijetiti i u pisanju opozicijskih Jugoslavenskih novina godinu dana nakon završetka revolucije. U jednom članku uredništvo, polemizirajući s privremeno provladinim pisanjem drugog opozicijskog lista (Südslawische Zeitung), piše da je njihov list organ "jugoslavenske liberalne stranke" i da se zalaže za postojanje različitih stavova, jer "život je borba; poluga je svakoga napr'dka borba; i najmanja iskra plodi se borbom raznih elementah". No samo malo kasnije isto uredništvo ističe da ne bi nikada ustupilo mjesto u listu branitelju "absolutizma", jer ga "mi a priori osudujemo".⁴⁴ Bez obzira na problem kako se može a priori, dakle bez istraživanja, znati da li je nešto dobro ili loše, konzekventno bi takav stav vodio, pošto bi, po mogućnosti, svi trebali prihvatiti shvaćanja uredništva, u potpunu nemogućnost da pojedini ljudi, uopće mogu nesmetano izraziti društveno "nepoželjna" shvaćanja. Tako se i u masovnim društvima XX. stoljeća gotovo se uopće ne mogu čuti, osim kod rijetkih pojedinaca opozicijski glasovi, jer takozvana institucionalna opozicija, u višestranačkim zemljama, ne dovodi u sumnju, ni u teoriji, a još manje u praksi, ohlokratski poredak.⁴⁵ I na

⁴² O tome ima dosta podataka u prepisci između Jelačića i Banskog vijeća (T. Markus, *Korespondencija*, 108-109, 219-220, 225-226, 311-312)

⁴³ Prijatelj puka, 30. VIII. 1848/4.

⁴⁴ Jugoslavenske novine, 9. X. 1850/br. 153. To je samo eksplikacija netolerantnog uvjerenja, koje je ionako dominiralo u vrijeme revolucije, ali nakon nje moralo se izraziti, jer su i pristalice "reakcije" dobile mogućnost djelovanja i same, dakako, reagirale jednakom netolerancijom. "Absolutizam" se, dakako, odnosi na sustav s apsolutnom vlašću personalnog vladara, dakle, sustav tradicionalnog oligarhijskog tipa, a ne novog i budućeg, ohlokratskog tipa.

⁴⁵ Jedini izuzetak predstavljaju stručni radovi pojedinih istraživača i književnika, koji upozoravaju na nevaljanost modernog društva u njegovim osnovama i neizbježno srljanje u propast ako se nastave postojeće društvene i ekonomsko-tehničko-scijentističke tendencije (npr. Fromm, Marcuse, Horkheimer, Mumford, Illich, Gorz, Meyer-Abich, Simak, Sturgeon, Ballard, Lem, Pohl, Aldiss itd.), ali njih nije problem tolerirati, jer je čitanost njihovih radova vrlo mala, a prihvaćenost ideja još manja. Kao usamljeni mislioci takvi ljudi ne predstavljaju nikakvu opasnost za sustav i, zapravo, mogu biti sretni da uživaju fizičku toleranciju i da mogu više-manje slobodno izraziti svoj stav. Represija čak i prema usamljenim opozicijskim stavovima u fašizmu, nacizmu i komunizmu ne proizlazi iz njihove opasnosti po sustav, nego iz tendencije konzekventne i potpune primjene načela unifikacije i jednoobraznosti svih oblika ljudske djelatnosti u tim totalitarnim porecima. Te su tendencije, dakako, u visokoj mjeri prisutne i u zapadnim "pluralnim" zemljama, a ponekad se i tamo pretvaraju u fizičke represije, kao u slučaju poznatog progona komunista, stvarnih i navodnih, nakon drugog svjetskog rata, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama, ili čestim zabranama neonacističkim organizacijama da slobodno i mirno izraze svoje političke stavove na što bi svaki čovjek trebao imati pra-

pojedinačnoj razini, tj. kod djelovanje državnih organa u hrvatskom pokretu prema pojedinim osobama, može se primijetiti isti netolerantni mentalitet i tendencija prema homogenizaciji načina života i vrijednosnih shvaćanja. Tako je banski namjesnik Lentulaj tražio da se hitno otpusti profesor na Zagrebačkoj akademiji Cajetan Petter zbog "nemoralnog vladanja" i pružanja lošeg primjera omladini, tj. jer je živio u vanbračnoj zajednici i nije dao krstiti svoje dijete. Doduše, naveo je, ali tek kao sporedan i mnogo manje važan razlog, i slabo poznavanje hrvatskog jezika.⁴⁶

Nepostojanje pluralističkih shvaćanja ne znači, naravno, da nisu postojale razlike unutar hrvatskog političkog pokreta u vrijeme revolucije 1848.-1849. No one su se odnosile na druga pitanja, poput postojanja određenih "radikalnijih" i "konzervativnijih" shvaćanja u određenim pitanjima ili stilu,⁴⁷ odnosno u razlici između određenih koncepcija službenih državnih organa i šire javnosti,⁴⁸ te o različitom shvaćanju odnosa, od proljeća 1849., prema bečkoj vladi.⁴⁹ Svi navedeni primjeri govore da je razina tolerancije, a pogotovo filozofska načela slobode i umnosti, razvijena od klasične filozofije XVIII. i XIX. stoljeća, ostala potpuno odsutna u hrvatskom političkom pokretu 1848.-1849. U najdaljem slučaju moglo bi se govoriti o utjecaju i određenoj recepciji, koje su pojedine filozofske koncepcije, poput opasnosti od samovolje gomile, doživjele u hrvatskoj sredini 1848.-1849., ali to su pojedinačni i usamljeni stavovi u pojedinim, vrlo rijetkim tekstovima, a ne temeljna orijentacija zagrebačkih listova u pogledu općedruštvenih pitanja. To, doduše, nije bio nikakav specifični "griješ" vezan za hrvatski pokret, jer je više-manje isto važilo za sve druge nacionalne pokrete i integracije u Europi u XIX. i XX. stoljeću. Hrvatski se politički pokret 1848.-1849., u svojim dominantnim tendencijama, nadovezivao na opća politička i društvena gibanja u zemljama zapadne i srednje Europe. Od njih je i preuzimao glavne ideje i nastojanja, jer su vodila istom cilju - što bržem formiranju ustanova građanskog društva. To se društvo shvaćalo kao valjano samo po sebi, ne pitajući se, kao i u svim drugim nacionalnim pokretima u Eu-

⁴⁶ T. Markus, Korespondencija, 342-345, Lentulaj Jelačiću 10. XI. 1849. Takav slučaj mogao je, naravno, postojati neovisno o društvenom uređenju, ali u građanskom je društvu osobito karakterističan zbog materijalne nesamostalnosti ogromne većine stanovništva i beznačajnosti pojedinca, koji može računati na društveni značaj jedino u okviru svoje profesije, a ne neovisno od nje, po svojim moralnim vrijednostima. No, upravo nužnost profesionalnog zarađivanja učvršćuje i olakšava integraciju modernog pojedinca u masovno društvo, jer omogućava pritiske u cilju postizanja određenog društveno poželjnog načina života, iako ne onemogućava nužno, kako je smatrao Schopenhauer, realizaciju duhovne autonomije prema društvenim zabludama i predrasudama.

⁴⁷ Tako je Slavenski Jug bio, primjerice, nešto oštrije orijentacije od ostalih zagrebačkih listova, dok je Agramer Zeitung pokazivao najveću umjerenost, ali i daleko najslabiju kvalitetu uređivanja i pisanja članaka.

⁴⁸ Svakako je najznačajniji primjer u tome bilo pitanje austroslavizma, to jest njegovog zastupanja u zagrebačkim listovima, odnosno javnog nepodržavanja u djelatnosti hrvatskih državnih organa.

⁴⁹ Od proljeća 1849., tj. od donošenja Oktroiranog ustava, postupno se zaoštavaju unutarnjih politički sukobi u Banskoj Hrvatskoj i dolazi do stvaranja grupacije ili "struje", koja zagovara nenapadanje na bečku vladu i želi uspostaviti određen modus vivendi s njom. O tome, kao i o prethodno spomenutim razlikama unutar političkog pokreta 1848.-1849., opširnije usp.: T. Markus, Hrvatski sabor.

ropi, koliko je ono uopće valjano i koliko je sposobno osigurati ili, barem, dopustiti ostvarenje sreće i slobode.⁵⁰

Hrvatski politički pokret 1848.-1849. pokazuje dosta veliki stupanj komunikacijske zatvorenosti i jednostrane usmjerenosti i u pogledu razvijanja svojih glavnih koncepcija i prema vani. To se, ponajprije, odnosi na predstavnike drugih nacionalnih pokreta, donekle prema Nijemcima, a posebno Mađarima, s kojima su Hrvati bili u ne samo političkom, nego i oružanom sukobu. Ne samo da se odbijala težnja tih pokreta da zavladaju nad Hrvatskom, što je bilo opravdano, nego se zalagalo za nametanje određenih koncepcija tim pokretima, kao što je bila težnja da se Mađare, ali pretežno i Nijemce, pošto-poto zadrži ili "ugura" u cjelovitu i, eventualno, austroslavističku Habsburšku monarhiju.⁵¹ U nekim se slučajevima, kao kod početka hrvatsko-mađarskog rata, pozivalo na "uništenje" pojedinih vodećih slojeva protivnika, tj. visokom mađarskog plemstva i vojnih časnika.⁵² Niti teoretski se ne može govoriti o visokom nivou razumijevanja i spremnosti, u hrvatskom političkom pokretu 1848.-1849., da se uopće saslušaju argumenti druge strane. Isto to, dakako, vrijedi i za druge tadašnje nacionalne pokrete, pa i u znatno većoj mjeri, posebno mađarski, koji je često bombastično tvrdio, i s time dobivao simpatije zapadnoeuropske javnosti, da se bori za političku slobodu, a ne za narodnost. Hrvatska se politika i javnost, istina, zalagala za ostvarenje načela nacionalne ravnopravnosti i prava svake nacije na slobodni razvitak, što je, u koncepcijama zagrebačkih listova, konzekventno sprovedeno, od ljeta 1848., u ideji austroslavizma. Međutim, može se pretpostaviti da takvi, po sebi opravdani zahtjevi, nisu proizlazili iz načelnih pozicija, nego iz postojećih političkih, vojnih i društvenih okolnosti, tj. objektivne slabosti hrvatskog političkog pokreta. Vrlo je vjerojatna pretpostavka da bi Hrvati, da su bili na mjestu Mađara ili imali njihov utjecaj i moć, pro-

⁵⁰ Unutar hrvatskog pokreta postojali su i pojedinci, a kasnije, od proljeća 1849., i grupe s konzervativnijom društvenom orijentacijom, koje su zagovarale usporavanje prihvaćanja "zapadnih vrijednosti" i potrebu jačeg oslonca na "patrijarhalni i slavenski istok". No i tu je B. Šulek izrazio, polemizirajući s takvim neokonzervativnim tendencijama u pojedinim zagrebačkim listovima, dominantne tendencije u općoj društvenoj orijentaciji hrvatskog političkog pokreta, pišući da "zapad" ne treba nekritički obožavati, ali da treba priznati kako je on Hrvatima donio političku i narodnu slobodu. Na njemu prevladava sloboda tiska i udruživanja, parlamentarizam i parlamentarna vlada, sudska nezavisnost, dok na "istoku", tj. u Rusiji i Turskoj, dominira "despotizam" i "boljarska samovolja" (B. Š., Měrznja zapada - SJ, 4. VII. 1849/80). No, u praksi se doista radilo o nekritičkom preuzimanju "zapadnih" vrijednosti i ustanova, bez obzira kakva je bila njihova opravdanost za čovjeku individualnu slobodu.

⁵¹ Za Mađare se bezuvjetno tražilo da ostanu u okviru Monarhije, jer se na njezino očuvanje nije moglo računati ako bi se otcijepila cijela istočna polovica. Prema Nijemcima je bilo, istina, različitih stavova, pa i onih, koji su prihvaćali mogućnost njihovog otcjepljenja i pripojenja jedinствenoj njemačkoj državi, ali to je bilo dosta rijetko. O tim vanjskopolitičkim stavovima usp. detaljnije: T. Markus, Hrvatski sabor, 145-148.

⁵² Ivan Kukuljević, Naša očekivanja od budućeg rata - SJ, 1. IX. 1848/12. Moguće je da je Kukuljević, inače umjerenih političkih nazora, mislio na političko uništenje, no u zavreloj atmosferi i oduševljenoj podršci na koju je u Hrvatskoj naišao Jelačićev prelazak preko Drave taj se stav mogao interpretirati i kao poziv na fizičko uništenje. Kasnije je uredništvo Slavenskog Jugga, izvještavajući o mađarskim zločinima nad Slovacima i Srbima, otvoreno pozivalo na uništenje Mađara kao "paklenog poroda" (SJ, 29. XI. 1848/50). Doduše, nakon završetka revolucije hrvatska će javnost izražavati simpatije i sažaljenje zbog pogubljenja mađarskih revolucionarnih generala, ali to su već bile nove okolnosti, kada je postalo jasno da od većine, a možda i od svih hrvatskih želja neće biti ništa i da će svi narodi u Monarhiji postati žrtve reakcije, a nenjemački narodi i germanizacije javnog života.

vodili istu takvu isključivu i nepravednu politiku prema drugim narodima. Nepodijeljena podrška hrvatske javnosti Jelačićevoj agresiji na drugi narod i državu u rujnu 1848., kao i česti šovinistički stavovi prema mađarskoj kulturi, politici itd. jasno ukazuju na to. Zalaganje za suradnju i solidarnost sa slavenskim i, posebno, susjednim južnoslavenskim narodima - Slovencima i Srbima u Mađarskoj - proizlazili su hrvatskih nacionalnih interesa, a i tu je povremeno dolazilo do sukoba i nesuglasica. To se uglavnom odnosi na Srbe iz južne Mađarske s kojima je dolazilo do sporova oko pripadnosti Srijema, odnosa Hrvatske i Vojvodine, odnosno bana i vojvode, zatim vjerska razmimoilaženja itd.

Politička su pitanja dominirala u ideologiji hrvatskog pokreta 1848.-1849., ali njihova bi analiza ostala nepotpuna bez spomena, u osnovnim crtama, stavova o nekim drugim, s njima više ili manje povezanim, značajnim društvenim ustanovama i vrijednostima. Od njih treba, na prvom mjestu, spomenuti shvaćanje jednakosti, koje je (teoretski) potpuno prevladalo unutar hrvatskog političkog pokreta, od lokalnih organa u gradovima i županijama, preko političkih listova do vrhovnih državnih organa. Jednakost se izvana shvaćala kao nacionalna ravnopravnost između različitih nacionalnih zajednica u Habsburškoj monarhiji i općenito u Europi i ona je, kako je spomenuto, bila uvjetovana općim prilikama i položajem hrvatskog pokreta. Unutarnja ravnopravnost odnosila se na formiranje građanskog društva i izražavala se, ponajprije, u ukidanju staleških privilegija s određenim izuzecima⁵³ i u nastojanju da se osigura plaćanje porca prema visini imovine. Iako o tome nema puno tekstova može se primijetiti postupno stvaranje novog shvaćanja, karakterističnog za građansko društvo, koje će potpuno prevladati u narednim desetljećima, a koje se izražava u tendenciji što veće egalitarizacije i izjednačavanja životnih uvjeta i načina života što širih društvenih slojeva. Naravno, takvo je shvaćanje bilo tek teoretski prisutno, jer društvene prilike, tj. siromaštvo i zaostalost seljaštva neće još dugo dopuštati njegovo praktično ostvarivanje u značajnijoj mjeri, ali novo se shvaćanje već ovdje jasno probilo. I na primjeru hrvatskog političkog pokreta 1848.-1849. može se vidjeti opravdanost prije izrečenog shvaćanja (Tocqueville) o strasnoj ljubavi prema jednakosti u novom građanskom društvu, čak i kada je ona, a to je često slučaj, na štetu pravednosti i slobode. Detaljnijih članaka u zagrebačkim listovima o ekonomskoj problematici gotovo da i nema, ali iz mnogobrojnih usputnih opaski u političkim člancima može se vidjeti opredjeljenost nositelja tadašnjih zbivanja u Hrvatskoj prema materijalnom blagostanju i ekonomskom progresu, koje bi trebalo što prije obuhvatiti najšire društvene slojeve. Stoga se, u mnogobrojnim tekstovima, žalilo zbog ekonomske zaostalosti hrvatskog društva, a pojedini su značajani politički potezi, poput odvajanja Hrvatske od Mađarske u proljeće 1848., opravdavani i ekonomskom potlačenošću. Najznačajnije ekonomsko pitanje bilo je, svakako, ukidanje kmetstva, koje je provedeno u prvim tjednima revolucije i koje nitko, od društvenih ustanova, nije dovodio u pitanje. Pošto je ideja stalnog ekonomskog progressa i porasta životno standarda jedno od temeljnih dogmi građanskog društva i u tome hrvatski pokret 1848.-1849. pripada novoj epohi. Donekle se slično može primijetiti i kod vjerske problematike. Hrvatska je politika i javno mnijenje, s izuzetkom

⁵³ Ustanova virilista, tj. osoba koje su po položaju ili porijeklu imale pravo sudjelovanja u Saboru, bila je takav izuzetak, ali ona je bila u hrvatskoj parlamentarnoj povijesti, od 1848. do 1918., bila mnogo manje značajna od susjedne Mađarske, jer su bogatiji vlastelini iz Slavonije uglavnom vrlo malo sudjelovali u političkom životu. U vrijeme revolucije 1848.-1849. samo je nekoliko vlastelina iz Virovitičke i Požeške županije igralo određenu ulogu u političkom životu, uglavnom u proljeće i ljeto 1848.

Katoličkog lista, u vrijeme revolucije izrazito laičkog karaktera, jer se vjerskoj problematici obraća izuzetno mala pozornost, a često se ističe da je religiozna ravnopravnost nešto što se podrazumijeva u građanskom društvu. Ipak nisu točne tvrdnje da su se istaknuti hrvatski pisci, uključujući i one oko Slavenskog Juga, zauzimali za potiskivanje Katoličke crkve iz javnog života i da su religiju proglašavali nebitnom.⁵⁴ To je, doduše, obilježje masovnih društava XX. stoljeća, u kojima dominira religiozna indiferentnost bez obzira na formalnu vjeru većine stanovništva u Boga, ali u Hrvatskoj sredinom XIX. stoljeća takvo se shvaćanje teško moglo zastupati zbog još uvijek velikog značenja Crkve u društvenom, posebno kulturnom i školskom životu. Unutar hrvatskog političkog pokreta 1848.-1849. dominira otprilike ono što se obično naziva "liberalni katolicizam", tj. želja da se Crkva reformira i što bolje integrira u novo građansko društvo u nastajanju.⁵⁵ U pogledu školstva postojala je težnja, slično kao i kod ekonomije, što bržeg razvitka pismenosti i osnovne naobrazbe širih društvenih slojeva kao temelja ne samo modernizacije hrvatskog društva, nego i intenziviranje procesa hrvatske nacionalne integracije. Kulturna i vjerska problematika bile su usko povezane zbog velikog značaja Katoličke crkve u strukturi školstva. Zagrebački su se listovi u vrijeme revolucije zalagali za smanjenje utjecaja Crkve i za djelomično laicizaciju školstva, iako uglavnom ne i za potpuno svjetovno školstvo.⁵⁶ No, dugoročno tendencije, koje će, u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića, dovesti do pretežne laicizacije hrvatskog školstva, bile su teoretski postavljene već u ovo vrijeme. To se jasno vidi u slučaju zakonske osnove o školstvu, koju je, pod nazivom "Osnova temeljnih pravilnih javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju", izradio Prosvjetni odsjek Banskog vijeća u ljeto 1849. u kojoj se predviđa potpuno laičko školstvo, s iznimkom Teološkog fakulteta.⁵⁷

Ovo su glavni problemi političke kulture u Banskoj Hrvatskoj 1848.-1849., koliko se ovdje mogu ukratko spomenuti. Moguće je, također, ukratko, upozoriti na još neke pojave, koje se mogu uvrstiti u problem političke kulture u širem smislu, a povezani su s pitanjima do sada problematiziranim. Zagrebački su listovi zaslužni što se, u toku 1848.-1849. razvija ideja javnosti u hrvatskom društvu, tj. nastojanje da djelatnost političkih i državnih organa i njihovih pripadnika budu praćeni i, po potrebi, kritizirani od strane javnog mnijenja. Javnost je, ipak, ostala vrlo ograničena u svom razvitku 1848.-1849., jer su glavni državni organi, poput bana, Banskog vijeća, Saborskog upravljačkog odbora i Velikog saborskog odbora, djelovali gotovo potajno, ne dajući nikakve izvještaje o svom radu javnosti, dok se dnevnik Sabora uopće nije vodio, a saborski su zaključci objavljeni kao posebna brošura tek u jesen 1848. Tako je npr. djelatnost Velikog saborskog odbora 1849. potpuno nepoznata osim konačnog rezultata, tj. izrada zakonskih osnova o vladi, saboru itd., jer zagrebački listovi nisu donosili nikakve podatke o

⁵⁴ V. Bogdanov, *Hrvatska ljevica*, 27; *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918.*, Zagreb 1958., 437-442.

⁵⁵ O tome detaljnije: Viktor Novak, *Magnum tempus. Ilirizam i katoličko sveštenstvo. Ideje i ličnosti 1830-1849.*, Beograd 1987; I. Iveljić, *Katolička crkva i civilno društvo u Hrvatskoj 1848. godine*, ČSP 25 (2-3), Zagreb 1993., 19-42; T. Markus, *Ideje i koncepcije*, 169-177.

⁵⁶ Analiza kulturno-školske problematike u Slavenskom Jugu (T. Markus, *Ideje i koncepcije*, 164-168) važi, u osnovi, za temeljnu orijentaciju hrvatskog političkog pokreta u vrijeme revolucije. O osnovnim političkim i društvenim koncepcijama *Südslawische Zeitung* piše Vlasta Švoget, *Obrisi hrvatskog liberalizma: Romuald Josip Kvaternik i list Südslawische Zeitung (1849-1852)*, ČSP 30 (2), Zagreb 1998., 255-276.

⁵⁷ O toj osnovi, koja nikada nije ušla u saborsku raspravu i bila je u političkom pogledu zaboravljena, usp.: T. Markus, *Hrvatski sabor*, 192-196.

njegovom radu. Protiv takvih su pojava zagrebački listovi često protestirali i izražavali nezadovoljstvo, ali na njih nisu mogli utjecati, što, u uvjetima masovne nepismenosti i nepostojanja masovnih medija i masovnog javnog mnijenja, ne treba čuditi.⁵⁸

Ovdje se može ukratko spomenuti pitanje Židova u Hrvatskoj na početku revolucije, jer, iako nema veće značenje u tadašnjim političkim događajima, govori o stupnju tolerancije u pojedinim društvenim slojevima i općenito o problemu političke i građanske kulture u tadašnjoj Hrvatskoj. U drugoj polovici ožujka 1848. izbili su protužidovski izgređi u Varaždinu, a proširili se na Zagreb i još neka mjesta, a bili su vrlo česti i u Mađarskoj. Došlo je do nasilja prema Židovima, razbijanju židovske imovine i nastojanja da se židovsko stanovništvo protjera, što je u Varaždinu i provedeno. Razlog nije bio niti vjerske, niti nacionalističke, već, uglavnom, privredne naravi, tj. strah tradicionalnih cehovskih obrtnika i malih trgovaca od židovske konkurencije, koji se sada, nesređenim okolnostima, mogao izraziti. Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske oštro su osudile protužidovske izgrede kao "sramotne" i protivne modernim načelima slobode, jednakosti, bratstva i čovječnosti, posebno zbog sudjelovanja i nekih članova poglavarstava, kao u Zagrebu. No "dežurni krivac" je "nađen" u pojedinim njemačkim doseljenicima, koji, navodno, bune prosti puk protiv Židova.⁵⁹ Na rasprostranjenost antižidovskog raspoloženja ukazuju i zahtjevi pojedinih oblasti, poput kostajničke općine, iz Vojne granice da se Židovima ne samo i nadalje zabrani naseljavanje u Granici, već i da im se zabrani privremeni dolazak zbog trgovačkih poslova.⁶⁰ Ban Jelčić kasnije je, u travnju i svibnju 1848., vodio računa o zaštiti Židova, zahtijevajući od pojedinih hrvatskih i slavonskih oblasti, posebno na području Varaždinske, Zagrebačke i Požeške županije, da spriječe protužidovske izgrede na svojem području. Pojedine su oblasti i same priznavale da je i njih zahvatila "zazorna materia" sukoba građana sa Židovima i navodile svoje restriktivne mjere protiv Židova, poput zagrebač-

⁵⁸ Takva "osakaćena" verzija javnosti nema, dakako, puno veze s javnošću, kako ju razumije klasična filozofska teorija XVIII. i XIX. stoljeća, tj. slobodno iznošenje različitih političkih i drugih stavova od predstavnika ne samo različitih stranaka već i različitih grupacija i dijelova političke zajednice, od vladara, preko plemstva, bogatih slojeva i filozofski obrazovanih pojedinaca i škola, do širih društvenih slojeva. Bez obzira što je "osakaćena" građanska javnost u Hrvatskoj 1848.-1849. bila posljedica tadašnjih društvenih i političkih okolnosti, niti dugoročne tendencije nisu, ne samo u Hrvatskoj, nego ni u drugih europskim zemljama, vodile ostvarenju filozofskog načela javnosti. Javnost i javno mnijenje pretvorilo se postupno, do XX. stoljeća, a na Istoku nešto kasnije, u, slikovito rečeno, bučnu i agresivnu pozornicu u kojoj pravo glasa ima samo masa (ili, ljepše rečeno: puk ili narod), odnosno njezini predstavnici i glasnogovornici: političke stranke, masovni mediji, poznate osobe iz politike, biznisa, zabave itd., jer drugi dijelovi političke javnosti, kako je rečeno, više ne postoje ili, kao ostaci prošlosti u papirnatim monarhijama zapadnoeuropskih zemalja, ništa ne znače. Takva je javnost namijenjena prosječnom čovjeku-masi bez ikakvih viših duhovnih ideala, bez sklonosti teoretskom ili praktičnom samouvršavanju i sa stalnom tendencijom prosjeciziranja svih vrijednosti, osim onih, od kojih masa i društvena megamašina ima koristi. Time se u masovnim društvima XX. stoljeća u potpunosti odbacuje čak i sama ideja pluralizma i istinske tolerancije, koja je bila karakteristična za filozofski koncept javnosti, ali i društva općenito u XVIII. i XIX. stoljeću.

⁵⁹ NDHS, 29. III. 1848/27; 30. III. 1848/28.

⁶⁰ HDA, ZŽ, 139, APP, 1848/12; HDA, Sabor, kut. 2, sv. 108. Komentirajući pisanje kostajničkog dopisnika, koji je branio zahtjev za zabranom naseljavanja i dolaska Židova u Granicu zato jer navodno isti štete trgovini, uredništvo Novina dalmatinsko-hrvatsko-slavonskih, vjerojatno Šulek, navelo je da tome nisu krivi Židovi, već želja kršćanskih trgovaca za luksuznim životom (NDHS, 20. V. 1848/50).

kog poglavarstva, koje je, na pritisak krojačkog ceha, uskratilo jednom židovskom trgovcu trgovinu novom odjećom.⁶¹ No, još nije sazrijelo vrijeme za židovsku građansku i političku emancipaciju u Hrvatskoj. Sabor 1848. o tome nije raspravljao, iako je nekoliko židovskih općina uputilo molbe za židovsku emancipaciju. Ona će, kao i kroatizacija židovskih obitelji, postati realnost tek mnogo kasnije, od sedamdesetih godina XIX. stoljeća. Niti šira javnost, zaokupljena osnovnim političkim i državnim problemima, nije obraćala gotovo nikakvu pozornost židovsku pitanju.⁶²

Za hrvatski je pokret 1848.-1849. izrazito karakteristična uska povezanost prirodnog prava, izraženog u uvjerenju o pravu svake nacije na slobodni politički, kulturni i društveni razvitak, i povijesnog prava, temeljenog na svijesti o državnom subjektivitetu Hrvatske u prošlosti, posebno u odnosu prema Mađarskoj. "Jura municipalia" shvaćani su, kako od strane hrvatske službene politike, tako i od zagrebačkog tiska, kao temelj državnog kontinuiteta Hrvatske u prošlosti. Zbog velikog značenja legitimizma u političkim borbama unutar Habsburške monarhije i statusa Hrvata kao "povijesnog naroda", tj. onog, koji je nekada imao nezavisnu državu na području Monarhije, povijesno se pravo u više navrata češće isticalo, ali inače je načelna prednost davana prirodnom pravu, kao "normalnijem" za suštinu jednog modernog nacionalnog pokreta. I kod toga se može primijetiti određena razlika između hrvatske službene politike i državnih organa na jednoj, te šire javnosti, prije svega zagrebačkog tiska na drugoj strani. Veliko značenje povijesnog prava bilo je u određenoj suprotnosti s pretežno negativnim stavom hrvatske javnosti prema temeljnim društvenim zbivanjima u prethodnim stoljećima, koja su se tumačila u kategorijama "feudalne neprosvijećenosti", "mračnog srednjeg vijeka" itd. Stoga su pojedini pisci konzekventno došli do potpunog odbacivanja državnog i povijesnog prava i ostavili, kao pravnu argumentaciju, isključivo moderno prirodno pravo.⁶³ No, oni su predstavljali izuzetak u hrvatskoj politici i političkoj publicistici. Vjerojatno bi potpuno ili pretežno odbacivanje povijesnog prava bilo znatno češće da su vanjske okolnosti bile drugačije, tj. da nije postojao historijski legitimizam u Habsburškoj monarhiji, odnosno da se Hrvati nisu mogli "legitimno" pozivati na određena povijesna prava. Na to posebno upućuje činjenica da je pozivanje na povijesno pravo bilo znatno češće u spisima - adresama, reprezentacijama, proglasima itd. - službenih hrvatskih državnih organa (Sabora, bana Jelačića, Banskog vijeća, te županijskih i gradskih oblasti), nego u člancima političkih listova tijekom 1848., kada se činilo da su barem osnovni politički plodovi revolucije, tj. parlamenta-

⁶¹ HDA, Banska pisma, kut. CLI., 1848/br. 97, zagrebačko poglavarstvo Jelačiću 5. V. 1848.

⁶² U tijeku 1848.-1849. objavljen je samo jedan veći članak u svim zagrebačkim listovima o židovskom pitanju. Anonimni se autor založio za građansku i političku emancipaciju Židova, smatrajući da je to najbolji način da se ukine židovsko "lihvarjenje" i odanost "nemčariji" i da hrvatski Židovi postanu pravi domoljubi. Uredništvo Saborskih novina suglasilo se s tim stavom, pozivajući javno mnijenje da češće pretresa to pitanje prije nego što dode pred Sabor (Bratinstvo - Saborske novine SN, 4. VII. 1848/12, 10. VII. 1848/13, 18. VII. 1848/14), ali ta želja nije, u kasnijem razdoblju, ispunjena. O Židovima u Hrvatskoj 1848.-1849. usp.: Filip Potrebića, Požeška županija za revolucije 1848-1849, Zagreb 1984; Mirjana Gross., n. dj., 360-369; I. Iveljić, O značenju unutrašnjeg odsjeka, 89-91; Ljiljana Dobrovšak, Židovi u hrvatskim zemljama 1848/1849, RZHP 30, Zagreb 1997., 77-89.

⁶³ Takve je koncepcije zastupao O. Ostrožinski u gore navedenim člancima. Sličan je izuzetak i jedan anonimni autor, koji se zalagao za potpuno odbacivanje povijesnog prava, kao izvora dominacije jednog naroda nad drugim i usvajanje prirodnog prava revolucije, koje se, po njemu, osniva na načelima istine i pravčnosti (I. S., Današnje stanje pravah dčržavnih i medjunarodnih - NDHS, 27. V. 1848/53)

rizam i građanske slobode, neupitne. Kasnije, tijekom 1849., a posebno nakon proglašenja Oktroiranog ustava u ožujku 1849. i njegovog prelaženja preko hrvatske povijesno-državne posebnosti, isticanje povijesnog prava postalo je znatno češće i u zagrebačkim listovima. Uspjeh takvog pozivanja bio je, dakako, uvjetovan konstelacijom političke moći, zbog čega bečkom dvoru, inače najgorljivijem zagovorniku historijsko-pravnog legitimizma, nije bio problem formalno "predati" Hrvatsku Mađarskoj u proljeće 1848., kao i dvadesetak godina kasnije, nakon sporazuma kralja i mađarskog plemstva (1867). Kod državnih organa, što se posebno dobro može pratiti u zaključcima Sabora 1848., prisutna je stalna povezanost povijesno-državnog i prirodnog prava, pri čemu se prvo češće ističe, prije svega zbog njihovog stalnog obraćanja kralju kod kojeg su pravu "težinu" mogli imati tek argumenti povijesnog karaktera. To, naravno, ne znači da i državni organi nisu koristili stalno i argumente prirodnog prava ili, modernije rečeno, pravo nacije na samoopredjeljenje, kako u pogledu prava hrvatske nacije na samostalnost i cjelovitost, tako i u pogledu njezinog povezivanja s drugim, njoj srodnim nacijama, poput Slovenaca i (mađarskih) Srba. No, to hrvatskim političarima i publicistima nije smetalo da isto pravo, bombastično proklamirano, negiraju ako nije bilo u skladu s njihovim interesima, kao u spomenutom nastojanju da se neki drugi narodi prisile da prihvate okvir Habsburške monarhije. S druge strane, u zagrebačkim je listovima, od samog početka revolucije prisutno povezivanje povijesnog i prirodnog prava, ali, posebno do proglašenja Oktroiranog ustava, sa znatno češćim pozivanjem na prirodno pravo. Razlozi se tome mogu tražiti u nevezanosti novine za neposredno ostvarenje političkih ciljeva, kao kod obraćanja kralju, vjerovanju, posebno u tijeku 1848., da osnovne političke tekovine revolucije nisu ugroženosti i znatno jačem zagovaranju koncepcije, koje su, poput južnoslavenskog povezivanja, značile proširenje užeg i osnovnog hrvatskog programa, a nisu se mogle opravdati argumentima povijesnog prava. I socijalni sastav uredništva i dopisnika zagrebačkih listova pogodovao je češćem isticanju prirodnog prava, jer se radilo o svjetovnoj građanskoj inteligenciji, koju nije ništa bitno vezalo za ustanove i vrijednosti starog feudalnog društva. Stanje će se donekle promijeniti nakon proglašenja Oktroiranog ustava, koji se temeljio na tvrdnji bečkog dvora i vlade kako su Mađari (a uz njih indirektno i Hrvati) revolucijom "proigrati" svoja povijesna prava. To je hrvatske publiciste potaknulo na jače isticanje hrvatskog državno-povijesnog prava i dokazivanje da Hrvati nisu mogli proigrati svoja povijesna prava, jer ne samo da se nisu pridružili mađarskoj pobuni, već su podnijeli velike žrtve za dinastiju i Monarhiju. Povijesno je pravo, u oba slučaja, i kod državnih organa, i kod zagrebačkih listova, predstavljalo sredstvo za lakše ostvarenje hrvatskih nacionalnih ciljeva. Ono je neposredno, istina, proizlazilo iz sustava feudalnog društva i značilo slabost novih građanskih čimbenika na radikalno odstrane sustav legitimizma Habsburške monarhije, ali je, kao oblik nacionalnog ili građanskog historicizma, unosilo u staru formu novi sadržaj, prilagođen potrebama novog vremena i hrvatskog nacionalizma.⁶⁴

⁶⁴ O koncepciji historicizma u ideologijama nacionalnih pokreta u Habsburškoj monarhiji i na Balkanu u XIX. stoljeću usp.: Dimitrije Đorđević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques*, Beograd 1965; Isti, *Uloga istoricizma u formiranju balkanskih država XIX veka*, Zbornik Filozofskog fakulteta X-1, Beograd 1968., 309-326. Ne treba, vjerujem, posebno obrazlagati da je klasičnoj filozofskoj teoriji potpuno nepoznato ovo pozivanje na kombinaciju prirodnog i povijesnog prava, kao i nacionalno-romantičarski historicizam. Kod nje je znatno češće prisutna jednostranost u precrcnom prikazivanju prošlosti, poput osude "mračnog srednjeg vijeka", "feudalizma", "starog režima" i njihovih ustanova u pojedinim zapadnim zemljama, posebno tzv. filozofije prosvjetiteljstva u Francuskoj XVIII. stoljeća. To je jedna od rijetkih dodirnih točaka mnogih, ali ni izdaleka ne svih, istaknutih filozofa od kraja XVII. do druge polovice XIX. stoljeća s tendencijama i snagama novog građanskog društva.

*Izbor iz literature:*⁶⁵

- Benda, J., *Du trahison des clerks* (1927)
 Burke, E., *Reflections on the Revolution in France* (1790)
 Capra, F., *The Turning Point. Science, society and the Rising Culture* (1981)
 Feyerabend, P., *Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge* (1978)
 Fichte, J. G., *Die Bestimmung des Menschen* (1800)
Die geschlossene Handelsstaat (1800)
Reden an die deutsche Nation (1808)
 Fromm, E., *Anatomy of Human Destructivness* (1973)
 Escape from Freedom (1948)
 The Sane Society (1955)
 Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1965)
Technik und Wissenschaft als "Idcologie" (1968)
 Heidegger, M., *Sein und Zeit* (1928)
 Horkheimer, M., *Zur Kritik der instrumentallen Vernunft* (1967)
 Husserl, E., *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzedentale Phänomenologie* (1936)
 Illich, I., *Medical Nemezis* (1975)
 Jaspers, K., *Philosophie* (1931)
 Jonas, H., *Das Prinzip Verantwortung* (1984)
 Kant, I., *Der Streit der Fakultäten* (1798)
Die Metaphysik der Sitten (1797)
Kritik der reinen Vernunft (1781)
Kritik der praktischen Vernunft (1788)
Zum ewigen Frieden (1795)
 Locke, J., *Letters Concerning Toleration* (1689-1692)
Two Treatises of Governement (1690)
 Marcuse, H., *One Dimensional Man* (1964)
 Mill, J. S., *Considerations of Representative Governement* (1859)
On Liberty (1861)
The Principles of Political Economy (1848)
The Subjection of Women (1869)
 Mumford, L., *City in History* (1961)
The Myth of the Mashine I-II (1964-1967)
 Nietzsche, F., *Also sprach Zaratustra* (1883-1891)
Der Wille zur Macht (1895)

⁶⁵ Ovdje se spominju samo neka djela, i to iz područja filozofije i, manjim djelom, politologije i sociologije, koja su značajnija za autorovo shvaćanje problema političke kulture i glavna obilježja građanskih društava u XIX. i XX. stoljeća uz godinu prvog izdanja. Relevantna i konzultirajuća literatura o tome je znatno opsežnija. Treba posebno upozoriti, pošto se ovdje ne navode, na neke od najistaknutijih pisaca često prezirane fantastične književnosti (T. Sturgeon, C. Simak, F. Pohl, U. Le Guin, S. Lem, P. K. Dick, J. G. Ballard, R. Sheckley itd.), kao i na najznačajnije socijalne antiutopije ("Mi" E. Zamjatina, "Vrli novi svijet" A. Huxleya, "1984" G. Orwella, "Space Merchants" F. Pohla i C. Kornblutha, te "Fahrenheit 451" R. Bradburyja). U njihovim se djelima, opisom hipotetičke budućnosti, indirektno upozorava na pogubnost, ne samo za sreću i slobodu, nego i za sam opstanak čovjeka, nekih temeljnih tendencija moderne pretjerano tehnicizirane, sciencizirane i materijalizirane civilizacije, koja, zaboravljajući na ontološka ograničenja, koja svaka vrsta, ako želi preživjeti, mora poštivati, suludo juri, na vrhuncu svojih materijalnih moći, u vlastitu propast.

- Die fröhliche Wissenschaft (1882)
 Jenseits von Gute und Böse (1886)
 Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben (1873)
 Zur Genealogie der Moral (1887)
 Ortega y Gasset, J., The Revolt of the Masses (1925) [prijevod sa španjolskog]
 Popper, K., The Open Society and its Enemies (1945)
 Schopenhauer, A., Die Welt als Wille und Vorstellung (1819)
 Parerga und Paralipomena (1851)
 Singer, P., Deliberation of Animals (1975)
 Spengler, O., Der Untergang des Abendlandes I-II (1918-1922)
 Tocqueville, A., De la démocratie en Amérique (1835-1840)
 L'Ancien régime et la Révolution (1856)
 Weber, M., Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre (1922)
 Wirtschaft und Gesellschaft (1922)
 Wittgenstein, L., Philosophische Untersuchungen (1953)

On some aspects of the political culture in Civil Croatia in 1848/49

The author analyses the basic theoretical questions concerning political culture, tolerance and pluralism in modern research-concepts and civil societies from the 18th until the 20th century. He tries to evaluate specific ideas and concepts on that level where processes were judged that led to the formation of a modern civil society in a philosophical tradition. He points out that there were large differences between social processes that led to the formation of a social society in the 19th and 20th century and philosophical receptions, especially on the principles of pluralism, individuality, public, state competence etc. He then tries to apply the same questions to fundamental social and political tendencies, phenomena and developments in Civil Croatia between 1848 and 1850, especially during the period of the Croatian political movement during the revolution of 1848/49. This was a period of quick social change that hastened the disappearance of the old oligarchic order and in a very important way established the values and institutions of a new civil society. The author especially investigates the phenomenon of intolerance against different political concepts, uncritical behaviour towards the civil society, the ideological defence and idealisation of the "mass-principle" etc. He compares these concepts with the political and social opportunities in Northern Croatia at that time, but also tries to comprehend them in processes that lasted longer and that led in Croatia as well as in other European countries to the development of mass-societies in the 20th century.